CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 985, 1083, 1155 and 1427.

अद्वैतचिन्ताकौस्तुभः ।

ADVAITACINTA KAUSTUBHA.

EDITED BY

THE LATE GIRINDRANATH DUTT, B.A.

AND

ANANTA KRISHNA SĀSTRI.

State Museum Library Lucknow
5085

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1922.

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सोपाधिको द्विविधः, बाह्य आभ्यन्तरश्चेति। लोहितः स्फटिक इत्यादिः बाह्यः। आकाशादिप्रपञ्च-भ्रमोऽपि बाह्यः सोपाधिकः; कर्माऽविद्याकार्यत्वात्, तत्त्वज्ञानिनो निवृत्तेऽप्यज्ञाने प्रारब्धक्षयपर्यन्तं प्रपञ्चो-

---

इत्यर्थः। **सोपाधिक इति॥** सोपाधिकभ्रम इत्यर्थः। **ननु** आकाशादिप्रपञ्चभ्रमस्य कथं सोपाधिकभ्रमत्वम्? जपाकुसुमादि-वत् तदनुपलंभादित्याशङ्क्याह—**कर्मेति॥** **ननु** अस्तु कर्माविद्या-कार्यम्, तथापि कथं सोपाधिकत्वम्? इत्याशङ्क्याह—**तत्त्व-ज्ञानिन इति॥** ज्ञानेनावरणशक्तिमदज्ञाने निवृत्तेऽपि विक्षेप-शक्तिमदज्ञानेन प्रारब्धक्षयपर्यन्तमाकाशादिप्रपञ्चस्यानुभूयमान-त्वात्तद्भ्रमः सोपाधिक एव। न चोपाधेरनुपलंभः; कर्मसहित-विक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यैवोपाधित्वादिति भावः॥ आभ्यन्तरसोपा-धिकभ्रमं दर्शयति—**कर्तृत्वादीति॥** अहं कर्तेत्यात्मनि कर्तृ-त्वादिबुद्धिराभ्यन्तरः सोपाधिकः। तच्चान्तःकर[(१)]णमुपाधिः, तन्नि-ष्ठकर्तृत्वादिरात्मन्यविवेकेनारोप्यते, तस्यासङ्गत्वेन स्वतः कर्तृत्वा-योगात्, अतस्तस्य सोपाधिकत्वमिति भावः॥

---

(१) अध्यासभाष्ये तु आत्मान्तःकरणयोः परस्परतादात्म्याध्यासपूर्वकत्वं कर्तृत्वा-ध्यासस्य निरूपितमिति निरुपाधिकभ्रमत्वपक्ष एवोरीकृतः। यदि तु सोपाधिका-ध्यासे धर्मितादात्म्याध्यासोऽप्यपेक्षितस्तर्हि जपाकुसुमतादात्म्याध्यासोऽपि तत्र कल्प्ये-तेत्याद्यन्यत्र विस्तरः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पलब्धि[1] दर्शनात्। कर्तृत्वादिभ्रम आन्तरः। स्वप्नोऽप्याभ्यन्तरः सोपाधिकभ्रम एव, न तु स्मृतिः। तथाहि— जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सति स्वप्नभोगप्रद-

---

नैयायिकास्तु—स्वप्नमयथार्थस्मरणं वदन्ति, तान्निराकर्तुं स्वप्नस्य सोपाधिकभ्रमान्तर्भावमाह—**स्वप्नोऽपीति॥ सोपाधिकभ्रमः** अनुभव इत्यर्थः॥ **ननु** स्वप्नस्य स्मृतिरूपत्वात् कथं भ्रमानुभवत्वम्? न च—तत्तोल्लेखाभावादिदं पश्यामीत्यनुभवाच्च तथात्वमिति—वाच्यम्; दोषवशेन तदितिस्थाने इदमित्युदयात् स्वप्नः स्मृतिरेव, निद्रादोषवशात् पश्यामीत्यपि भ्रम एव, अन्यथा रथतदुचितदेशादीनामभावाद्रथाद्युत्पादनसामग्र्यभावात्कथं तदुत्पत्तिस्तदनुभवो वा स्यात्? तस्मात् स्मृतिरेव[2] स्वप्न इत्याशङ्क्याह— **न स्मृतिरिति॥** जाग्रत्कालीनरथतदुचितदेशतदुत्पादकसामग्र्यभावेऽपि जाग्रत्कालीनरथोत्पादकसामग्रीतो विल-

---

(१) ब्रह्मानन्दसरस्वत्यस्तु— अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपटुतमसंस्कारसहित-भुज्यमानादृष्टाभावादिसहिताधिष्ठानसाक्षात्कारस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात् न प्रारब्ध-क्षयात् पूर्वमज्ञानं निवर्तते इत्याकाशादिभ्रमो निरुपाधिक एवेति मन्यन्ते। आकाशादिभ्रमेष्वविद्याया दोषविधयैव हेतुत्वं न तु कुसुमस्येवोपाधिविधया। यस्य यद्रूपवत्त्वं क्लृप्तं तस्य पदार्थान्तरसन्निकृष्टस्य पदार्थान्तरे तद्रूपभ्रमसमये खलूपाधित्वम्। यथा कुसुमान्तःकरणादीनां लौहित्यकर्तृत्वादिधर्मवत्त्वेन क्लृप्तानां स्फटिकात्मादौ लौहित्यादिभ्रमं प्रत्युपाधित्वम्। अविद्योपाधिकत्वं हि भ्रमसामान्यस्य विद्यते इति तेन सोपाधिकत्वे निरुपाधिकभ्रमस्यैवासिद्धिप्रसङ्गः। एतेन— स्वाप्न-भ्रमसोपाधिकत्वपक्षोऽपि व्याख्यातः इति तदाशयः।

(२) स्मृतस्य रजतस्यायथार्थसंसर्गानुभवो भ्रम इति नैयायिका मन्यन्ते इति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कर्मेद्रिक्ते सकलविषयेन्द्रियादिवासनावासितं निद्रादोषोपप्लुतमन्तःकरणं रथादिविषयाऽऽकारेण ग्राहकेन्द्रियाद्याकारेण रथादिविषयाकारवृत्त्याकारेण च परिण-

---

चणसामग्रीवशेन प्रातिभासिकर[१]जतोत्पत्त्यनुभवाविव स्वप्नकालीनरथोत्पत्त्यनुभवौ न विरुध्येते इत्युपपादयति—**तथाहीति** ॥ दारुतक्षादिः व्यावहारिकरथोत्पादकसामग्री, जाग्रदनुभवजनितवासनाविशिष्टमन्तःकरणं प्रातिभासिकरथगजाद्युत्पादकसामग्री तद्विलक्षणा च, ततो रथाद्युत्पत्तिस्तदनुभवश्च द्वयं युक्तमेव, अतो स्वप्नो[२] न स्मृतिरिति भावः ॥ **ननु** जाग्रद्भोगप्रदकर्मणि सति कथं स्वप्नः स्यादित्याशङ्क्याह—**जाग्रदिति** ॥ तथापि भोगप्रदकर्मोपरमे सुषुप्तिरेव स्यात् न स्वप्नः, इत्याशङ्क्याह—**स्वप्नेति** ॥ **ननु** स्वप्ने प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्य जाग्रद्व्यवहारतुल्यत्वात्कथं रथादेः प्रातिभासिकत्वम् ? इत्याशङ्क्य जाग्रत्पदार्थस्य भौतिकत्वेन चिरस्थायित्वात् स्वप्नपदार्थस्य वासनाविशिष्टान्तःकरणपरिणामित्वेन वासनामयत्वादुभयोर्वैलक्षण्यमस्ती-

---

(१) यथापूर्वानुभवजन्यसंस्कारः स्मृतिं प्रति कारणम् एवं स्वप्नेऽपि पूर्वानुभवजन्यसंस्कारः कारणम् । नह्यननुभूतस्य स्वप्नः । अनुभवस्तु इह जन्मनि जन्मान्तरे वेत्यन्यदेतत् । न सप्तमो रसः शशशृङ्गादिकं वा स्वप्ने कस्यापि भासते । अतएव स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टेति भाष्ये स्मृतिरूपपदम् । वस्तुतः रजतांशमात्रे स्मृतिरपि सर्वांशे न स्मृतिरिति रूपपदप्रयोग इति भावः ।

(२) अनुभूतसजातीयस्यैव स्वप्ने भानं न तु तस्यैव । अतः स्वसमानविषयकसंस्काराजन्यत्वात् न स्मृतित्वम् । स्मृतिरूपत्वं तु अध्याससामान्यस्याविद्यमानविषयत्वेन इति भामत्यादौ व्यक्तम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मते। अन्तःकरणोपहितसाक्षी स्वयमन्यानवभास्य-स्तत्सर्वमवभासयति। अतः स्वप्ने साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं सुविज्ञेयम्। जाग्रदवस्थायां सूर्यादितेजोभिः संकीर्ण-

---

त्यभिप्रेत्याह— **सकलेति** ॥ विषयाश्चेन्द्रियाणि च तेषां वासनाः ताभिर्वासितं वासनाश्रयमिति यावत् ॥ **ननु** भ्रमस्य दोषजन्यत्वात् प्रकृते तदभावात्कथं भ्रमः स्यात् स्वप्नः? इत्याशङ्क्याह— **निद्रेति** ॥ निद्रादोषसत्त्वाद्भ्रमः सम्भवतीत्यर्थः ॥ **ननु** अन्तःकरणं सर्वाकारेण परिणमते चेत् तदानीं ग्राह्यग्राहकव्यवहारः कथं स्यात्? तद्ग्राहकेन्द्रियाणामुपरतत्वादित्याशङ्क्याऽन्तःकरणस्यैव ग्राह्यग्राहकोभयाकारेण परिणतत्वात्तथा व्यवहार इत्याह- **रथादीति** ॥ **ननु** आलोकसहकृतचक्षुष(१) एव रूपग्राहकत्वात्तदानीं तदभावा-

---

(१) यथा काचादिदोषोपहितं चक्षुरादि रजताद्याकारेण न परिणमते रजताकारेणाविद्यापरिणामितायां काचादिदोषस्य सहकारिकारणतामात्रमेवं स्वप्नेऽपि अन्तःकरणनिष्ठनिद्रादोषस्य सहकारितयाऽविद्याया एव रजताद्याकारेण परिणामित्वं न त्वन्तःकरणस्य। न हि अविद्यातिरिक्त मिथ्यावस्तुन उपादानं भवितुमर्हति। न हि वा मृद्घटयोरिवान्तःकरणरथादीनां स्वरूपसाम्यमस्ति। नहि अविद्याया इवाघटितघटनापटीयस्त्वमन्तःकरणस्य कुत्रापि क्लृप्तम्। अन्यथाऽन्तःकरणेनैव सर्वेष्टनिर्वाहादविद्याया एवासत्त्वप्रसङ्गः। अतोऽन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याश्रितं निरवच्छिन्नचैतन्याश्रितं वाऽज्ञानं भ्रमविषयाकारेण परिणमते इत्येवोरीकरणीयमिति संप्रदायः। एतेन— पुनश्च विपर्ययो द्विविधः— अन्तःकरणवृत्तिरूपोऽविद्यावृत्तिरूपश्च। स्वप्नादिरन्तःकरणवृत्तिरूप इति वक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि— व्याख्यातः, नह्याविद्यकपदार्थाकारवृत्तिरन्तःकरणवृत्तिरिति युक्तमिति ॥ सिद्धान्तलेशसंग्रहेऽपि मूलाज्ञानकार्यत्वं तूलाज्ञानकार्यत्वं वा स्वाप्नाध्यानामित्येव निरूपितम्। या सिद्धान्तलेशसंग्रहे स्वप्ने अन्तःकरणवृत्तिरङ्गीकृता सापि अधिष्ठानविषया नत्वारोपविषयेति रजतवृत्तिवैलक्षण्यं न भवति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वात् साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयम्। स्वप्ने तु सूर्यादीनां जाग्रत्पदार्थानामुपरतत्वात्स्वयम्प्रकाशत्वं विवेक्तुं शक्यते ॥ १२ ॥

त्कथं रूपाद्यनुभवः ? इत्याशङ्क्य सर्ववासनाश्रयान्तःकरणोपहित साक्षिबलेन रूपादिसर्वविषयानुव उपपद्यत इत्याह— अन्तःकरणेति ॥ ननु साक्षी साक्ष्यन्तरेण प्रथते चेत्तदाऽनवस्था स्यात्। न चेत् अज्ञायमानो जडः कथं विषयमवभासयेत् ? इत्याशङ्क्याह— स्वयमिति ॥ स्वयम्प्रकाशमानत्वात्स्वयमन्यानवभास्यः सन् सर्वं स्वप्नपदार्थजातमवभासयतीत्यर्थः ॥ ननु जाग्रदवस्थायां साक्षिणः स्वयम्प्रकाशत्वस्याननुभूयमानत्वात्कथमन्यानवभास्यत्वम् ? इत्याशङ्क्य जाग्रति सूर्यादितेजोभिः संकीर्णतयाऽविवेकिनां साक्षिणः स्वयम्प्रकाशत्वस्याननुभवेऽपि स्वप्ने सूर्यादिज्योतिषामुपरतत्वात्तस्य स्वप्रकाशत्वं सुग्रहमित्याह— अत एवेति ॥ यतः स्वयमन्यानवभास्यः सन् तत्सर्वमवभासयत्यत एवेत्यर्थः ॥ सुज्ञेयत्वमेवोपपादयति— जाग्रदिति ॥ यद्यपि जाग्रदवस्थायामपि स्वप्रकाशसाक्षिबलेन सूर्यादिज्योतिषां भानम् "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"त्यादिश्रुतेः," स्वयमादित्यादिभिरनवभास्यः, "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकमि"त्यादिश्रुतेः, तथाप्यविवेकिनां साक्षिणः स्वप्रकाशत्वं दुर्विज्ञेयमेव; जडप्रकाशैः संकीर्णत्वात्, स्वप्ने तु तत्संकीर्णाभावात्सुज्ञेयमिति भावः ॥ स्वप्नपदार्थानामन्तःकरणपरिणामित्वेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथाच श्रुतिः "स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वतो मात्रामुपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति

तत्साक्षिणः स्वप्रकाशत्वे श्रुतिमुदाहरति—**तथाचेति** ॥ [१]**सः** बुद्ध्युपाधिको जीवः। **यत्र** यस्यामवस्थायाम्। **लोकस्य** जाग्रत्पदार्थजातस्य। **मात्राम्** वासनाम्। **स्वयं विहत्य** स्थूल शरीराभिमानं मनुष्योऽहमित्याकारं त्यक्त्वा। **स्वयं निर्माय** वासनामयान् रथादिपदार्थान् सृष्ट्वा। **स्वेन भासा** स्वोपाधिभूतान्तःकरणविषयाकाररूपया वृत्त्या। **स्वेन ज्योतिषा** स्वप्रकाशचैतन्यज्योतिषा। **अत्र** स्वप्नावस्थायाम्। **स्वयं ज्योतिर्भवति** जडप्रकाशानामादित्यादीनामुपरतत्वादात्मा स्वप्रकाश चिद्रूपस्सन् विविक्ततयाऽवतिष्ठत इत्यर्थः॥ तत्र स्वप्नावस्थायां रथादयस्तदुचितदेशाश्च केऽपि न सन्तीत्यर्थः। **अथ** तदा। **रथादीन्** वासनामयान् तदुचितदेशांश्च। **सृजति** उत्पादयति निद्रादोषेण स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः। आदिशब्देन—"स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्याचेतनः सुप्तः सुप्तानभिचाकशीति शुक्रमादाय पुनरेतिस्थानं हिरण्मयःपुरुष एकहंसः" इत्याद्याः श्रुतयो गृह्यन्ते। श्रुतिं व्याचष्टे—**स्वयं ज्योतिरिति** ॥ **ननु** किमिदं स्वप्रकाश-

---

(१) अहंकारोपहितचैतन्यं स्वप्नाध्यासस्योपादनमिति मताभिप्रायमिदं विवरणम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिः। स्वयं ज्योतिः स्वयं प्रकाशश्चैतन्याऽविषय इति यावत्।

त्वम्? न तावत् ज्ञानाविषयत्वम्; "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, नापि स्वसमानजातीयज्ञानाविषयत्वम्; अप्रसिद्धेरसंभवात्, नापि स्वविषयत्वम्; एकस्य कर्मकर्तृभावायोगात्। **एतेन**—अवेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति—**प्रत्युक्तम्। न च**—फलाव्याप्यत्वं तदिति—**वाच्यम्;** धर्माधर्मयोरतिव्याप्तेः, **नापि**—अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तदिति—**वाच्यम्;** आत्मनोऽसङ्गतया निर्धर्मकत्वेन योग्यतावच्छेदकापरिज्ञानाद्योग्यत्वस्यासंभवात्, तस्मात् स्वप्रकाशत्वं दुर्निरूपमिति, तत्राह—**चैतन्येति**[१] ॥ **ननु**—आत्मनः सर्वात्मनाऽविषयत्वे व्यवहारः कथं स्यात्? व्यवहारस्य स्वसमानविषयव्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति—**चेत्, न;** लाघवात् व्यवहर्तव्यज्ञानमेव व्यवहारकारणम् न तु स्वसमानविषयत्वेन; गौरवात्। ज्ञानस्य स्वस्मिन् स्वविषयभ्रमसंशयादिनिवर्तकत्वनियमादविषयत्वम्, अन्यथा जडत्वप्रसङ्गात्। **ननु**—एवं सति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य चैतन्यस्य सदातनत्वेन सर्वदा घटादिव्यवहारप्रसङ्गः;

---

(१) तादात्म्येन चैतन्येऽनारोपितत्वमिति यावत्। तथाच चैतन्यानारोपितत्वात् अन्यथा शून्यवादप्रसङ्गात् तस्य स्वप्रकाशत्वमङ्गीकरणीयम्। अत्र च प्रतीयमानत्वस्यापि विशेषणत्वात् न शशशृङ्गादीनामप्रतीयमानानां स्वप्रकाशत्वमिति बोध्यम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्वसमानविषयत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात्, नहि कस्यचित्सर्वदा-घटादिव्यवहारो भवति, किञ्च वृत्तिनिर्गमनाभ्युपगमवैयर्थ्य-प्रसङ्गः; घटादीन्द्रियसन्निकर्षे सति साक्षिचैतन्येनैव व्यवहारो-पपत्तेः, तस्मात् स्वसमानविषयत्वमन्तरेण व्यवहर्तव्यज्ञानं व्यवहार-कारणमित्यसङ्गतमिति— **चेत्, मैवम्;** व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन व्यव-हारत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावः, घटादिव्यवहारे तु स्वसमान-विषयत्वेन विशेषतोऽपि; "यत्सामान्ययोः कार्यकारणभावः बाधकं विना तद्विशेषयोरपि" इति न्यायात्, अन्यथा सर्वत्रातिप्रसङ्गात्। एवंच स्वप्रकाशचैतन्यं व्यवहर्तव्यज्ञानत्वेन स्वव्यवहारहेतुः, घटादि-व्यवहारे तु स्वसमानविषयत्वेन तद्धेतुः। ततश्च न सर्वदा घट व्यवहारापत्तिः, नवा वृत्तिनिर्गमनवैयर्थ्यम्; इन्द्रियसंयोगस्य ज्ञानशब्दवाच्यत्वाभावेन तद्धेतुत्वायोगात्। तथाचात्मनः स्वप्रकाश-त्वेन सामान्यसामग्रीतो व्यवहारः तद्वैपरीत्याद्घटादेस्सामान्य-विशेषाभ्यामुपपद्यते। तस्माच्चैतन्याविषयत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निर-वद्यम् ॥ नच श्रुतिविरोधः; तज्जन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा तद्गताज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात्। न च "यन्मनसा न मनुते" इति श्रुतिविरोधः, तस्याः फलव्याप्यत्वप्रतिषेधपरत्वात्। इन्द्रिय-जन्यवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं **फलम्।** न च तद्विषयत्वमात्मनः, स्वप्रकाशत्वात्। तदुक्तम्— "ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय[१] वृत्तिव्याप्तिर-

(१) इदं तु विवरणमतेन, भामतीकल्पतरुसिद्धान्तेन तु वृत्तिविषयत्वमपि शुद्धचैतन्यस्य नास्त्येव, तंत्वौपनिषदं पुरुष पृच्छामीत्यादिकं तूपहितचैतन्यविषयम्। तदुक्तं कल्पतरौ— शुद्धं ब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वोपहितं गृह्णाति स्वाविषया

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पेक्ष्यते । फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्" ॥ इति ॥ अथवा—अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं **स्वप्रकाशत्वम्,** फलाव्याप्यत्वमवेद्यत्वम् । **अपरोक्षव्यवहारः** प्रमाणजन्यवृत्तिः, तद्योग्यत्वं(१) आत्मचैतन्यस्वरूपमेव न त्वतिरिक्तम्, येन योग्यतावच्छेदकज्ञानाभावात्तन्निरूपणाभावः प्रसज्येत । एवञ्च घटादौ धर्माधर्मयोश्चातिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयम् । तस्मात् स्वप्रकाशत्वस्य निरूपितत्वादात्मा स्वयंज्योतिःस्वभावः ॥ एवमात्मनः स्वप्रकाशत्वेऽर्थापत्तिरपि प्रमाणम् । **तथाहि**— अन्तःकरण तद्धर्मगोचरानुभवस्य भासकत्वं स्वप्रकाशत्वं विनाऽनुपपन्नं सत्तस्य स्वप्रकाशत्वं कल्पयति । न चाज्ञायमानस्य वाऽनुव्यवसायविषयस्य वा सन्दिह्यमानस्य वा ऽनुभवस्य विषयसत्तानिश्चयकत्वं संभवति । अज्ञायमानस्य विषयसत्तानिश्चायकत्वे निर्विकल्पत्वेन निर्विकल्पादपि विषयसिद्धिप्रसङ्गात्, अनुव्यवसायविषस्य तथात्वेऽनवस्थापत्तेः, संशयेत्वर्थनिश्चायकत्वाभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ।

स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषादिति । अत्र चा "विद्यानिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । न हि वाक्यमिदन्तया वस्तु प्रतिपादयितुमर्हति ।" इत्यादिभाष्यादिकमप्यनुकूलम्, व्यक्तायमर्थोऽद्वैत सिद्धादौ जडत्वनिरुक्ताविति तत एव द्रष्टव्यम् ।

(१) अनवेद्यत्वं फलाव्याप्यत्वं चेत् शुक्तिरूप्यादीनामपि तत्त्वात् अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाच्च स्वप्रकाशत्वापत्तिः, यदि तु वृत्त्यविषयत्वं तच्चात्मन्यसंभवः । नच— अपरोक्षव्यवहारपदेन प्रमाणजन्यवृत्तेरेव विवक्षणात् शुक्तिरूप्याकारवृत्तेः प्रमाणाजन्यत्वात् अवेद्यत्वपदेन फलाव्याप्यत्व विवक्षायामपि न दोष इति— वाच्यम् एवमपि घटादीनां चैतन्यरूपज्ञानाविषयत्वात् फलाव्याप्यत्वेनोक्तापरोक्षव्यवहारविषयत्वेन च स्वप्रकाशत्वापत्तिरित्यत आह— तद्योग्यत्वं स्वरूपचैतन्यमेवेति । तथाच न कोऽपि दोष इति भावः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एवं स्वप्नोऽनुभवरूप एव न स्मृतिः; अन्यथा रथं पश्यामीत्यनुभवविरोधप्रसङ्गात्। स्वप्नपदार्थानामन्तः-[१]करणमायाद्वारा शुद्धचैतन्याऽध्यस्तत्वेन इदानीं तत्साक्षात्काराऽभावेन बाधाऽभावेपि सोपाधिकतयोपाधिनिवृत्त्या तन्निवृत्तिरिति न जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः। कर्मनिद्रोपप्लुतमन्तःकरणमुपाधिः।

तस्मात् स्वप्रकाशत्वं विनाऽन्तःकरणतद्धर्मविषयानुभवस्य तदवभासकत्वानुपपत्त्या तदवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा तस्य जडत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गः। एवंच जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अनादिनित्यत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। अन्तःकरणतद्धर्मयोरनुभवस्योत्पत्तिविनाशयोरनिरूपणात्। **न च**—दुःखज्ञानं नष्टं सुखज्ञानमुत्पन्नमित्यनुभवात्कथं तदनिरूपणम्? इति—**वाच्यम्**; साक्षिणोऽनादिनित्यत्वेन सुखदुःखयोरुत्पत्तिविनाशाभ्यां तदुपचारोपपत्तेः, अन्यथा "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्। तस्मादनाद्यनन्तासङ्गस्वप्रकाशचिद्रूप आत्मेति सिद्धम्॥

एवं प्रसङ्गादात्मनः स्वप्रकाशत्वमुक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति—**एवमिति**॥ विपक्षे दण्डमाह—**अन्यथेति**॥ तस्मात् स्वप्नस्य स्मृतिरूपत्वमनुपपन्नमिति भावः। **ननु** एवं स्वप्नस्यानुभवत्वे

(१) अन्तःकरणपरिणामितयाऽविद्यापरिणामितया वा। शुद्धचैतन्येति अवच्छिन्नचैतन्यस्याप्युपलक्षणम्। उक्तं हि सिद्धान्तलेशसंग्रहे—अहंकारोपहित चैतन्याध्यस्तत्वं अनवच्छिन्नचैतन्याध्यस्तत्वं वा स्वाप्नानामिति पक्षद्वयम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

केचित्तु स्वप्नाऽध्यासं निरुपाधिकं वदन्ति। तत्र विरोधिजाग्रत्प्रत्ययेन तन्निवृत्तिः।

स्वप्नाध्यस्तपदार्थानां रथादीनां तदधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काराभावेन बाधाभावात् निवर्तकान्तराभावाच्च जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः स्यात्, नचेष्टापत्तिः; अनुभवविरोधात्, तस्मात्तदनुभवत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह— **स्वप्नेति**॥ द्विविधः कार्यनाशः— बाधो-लयश्चेति। अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण बाधो भवति। अनुभूयमानस्याभावप्रमा **बाधः**। अथवा— अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेण स्वोपादानाज्ञानेन सह कार्यस्य नाशो **बाधः**, उपादाने सत्यपि कार्यस्य तिरोभावो **लयः**। तथाच शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारेण रजतबाधवदिदानीं स्वप्नपदार्थाधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्काराभावेन स्वप्नपदार्थानां बाधाभावेऽप्युपाधिभूतजपाकुसुमादिनिवृत्त्या स्फटिके-लौहित्यादिनिवृत्तिवत्स्वप्नपदार्थानामुपाधिनिवृत्त्या निवृत्तिसंभवान्न जाग्रदवस्थायां स्वप्नपदार्थानुवृत्तिरिति भावः। कस्तत्रो-पाधिः? इत्यत आह— **कर्मेति**॥ जाग्रद्वासनावासितमित्यपि-विशेषणीयम्; अन्यथा निर्वासनस्योपाधित्वायोगात्। उपाधि-र्नाम स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिणि स्वधर्मसञ्चकः। तथाच स्वप्नस्य सोपाधिकभ्रमत्वादनुभवत्वमुपपन्नमिति भावः॥ मतान्तरमाह—

केचित्त्विति॥

ननु स्वप्नाध्यासस्य निरुपाधित्वे इदानीमधिष्ठानसाक्षात्काराभावेन स्वप्नपदार्थानां बाधाभावाज्जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिः स्यात्,

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुनश्च विपर्ययः प्रकारान्तरेण द्विविधः। अन्तःकरण[१]वृत्तिरूपोऽविद्यावृत्तिरूपश्चेति। स्वप्नादिरन्तःकरण-

---

इत्याशङ्क्य रजतभ्रमानन्तरं शुक्तितत्त्वसाक्षात्कारेऽपि विरोधिदण्डादिज्ञानाद्यथा रजतभ्रमनिवृत्तिरुपादाने सत्यपि, तथाऽधिष्ठानसाक्षात्काराभावेऽपि विरोधिजाग्रत्प्रत्ययेन स्वप्नपदार्थनिवृत्तिरुपपद्यते, अतो न जाग्रदवस्थायामनुवृत्तिरित्याह—**तच्चेति**। न स्वप्नस्य विरूपाधिकत्वे। **न च**— उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामज्ञानस्य निवृत्तत्वात्स्वप्नाध्यासो न स्यादिति—**वाच्यम्**; ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि तत्कार्यनिवृत्ते[२]रभावात्, स्वप्नपदार्थानां साक्षादन्तःकरणोपा[३]दानत्वेन ज्ञानिनामपि स्वप्नाध्यासो भवत्येव। अन्यथा जाग्रदवस्थायामपि विषयाभावप्रसङ्गात्। तस्मात्स्वप्नोऽनुभव एवेति भावः॥ प्रकारान्तरेण विपर्ययं विभजते—**पुनश्चेति**। अन्तःकरणवृत्तिरूपं विपर्ययं व्युत्पादयति—**स्वप्नेति**॥ आदि-

---

(१) अत्र यद्वक्तव्यं तत् पूर्वमेवोक्तम्।

(२) आवरणशक्तिमदज्ञानविनाशेऽपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानानिवृत्त्या घटादिकार्यानुवृत्तिरिति केचित्। अन्ये तु शक्तिद्वयमतोऽप्यज्ञानस्य दग्धपटन्यायेन स्थूलरूपेण विनाशेऽपि संस्कारात्मनानुवृत्त्या घटादिकार्यानुवृत्तिरिति मन्यन्ते। अपरे तु अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्कन्दितभुज्यमानादृष्टाभावसहितज्ञानस्यैव निवर्तकत्वान्नाज्ञानस्यापि निवृत्तिरिति घटादिकार्याणामप्यनुवृत्तिरिति वदन्ति। सर्वथातूक्तशङ्कापरिहार उपपद्यते एव।

(३) यद्यपि स्वाप्निकानां रथादीनां अविद्योपादानकत्वमेव, न तु कामादीनामिवान्तःकरणोपादानकत्वम्। अन्यथा तेषामिव स्वाप्निकानामपि व्यावहारिकत्वापत्तेः, तथापि अहंकारोपहितचैतन्यस्य स्वाप्निकविवर्तोपादानत्वेनाधिष्ठानत्वपक्षे रजतं प्रति शुक्तेरिवाधिष्ठानावच्छेदकत्वात् गौण उपादानत्वव्यवहारोऽन्तःकरणस्याप्युपपन्न इति मन्तव्यम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्तिरूपः। रजतादिभ्रमोऽविद्यावृत्तिरूपः। संशयस्त्वविद्यावृत्तिरेव[1]। तच्चैवं सति निरुपाधिकविपर्ययो निदिध्यासनेन[2] निवर्तते। सोपाधिकस्तूपाधिनि-

शब्देन मनोराज्यनष्टपुत्रसाक्षात्कारो गृह्यते। द्वितीयं व्युत्पादयति— **रजतादीति॥** आदिशब्देन रज्जुसर्पादि गृह्यते। **न च—** रजतभ्रमस्येदमाकारवृत्त्युपहितसाक्षिरूपतया कथमविद्यावृत्तिरूपत्वम्? इति— **वाच्यम्;** साक्षिणोऽनादिनित्यतयोत्पत्तिविनाशशून्यत्वेनान्याकारवृत्तिनाशेनान्यसंस्कारोत्पत्तावतिप्रसक्त्या कालान्तरे प्रातिभासिकरजतस्मृतिहेतुसंस्कारार्थं तदाकाराविद्यावृत्तेरावश्यकत्वेनोक्तत्वादिति भावः॥ **ननु—** किं संशयोऽपि वृत्तिद्वयात्मकः? नेत्याह— **संशयस्त्विति॥** **ननु—** विपर्ययनिवृत्तिः कस्मात् भवति? इत्यत आह— **तच्चेति॥** एवमुक्तप्रकारेण द्विविधे विपर्यये निरूपिते सति तयोर्मध्ये निदिध्यासनस्य निरुपाधिकस्य निवृत्तिमाह— **निरुपाधिकेति॥** सोपाधिकः कस्मान्निवर्तत इत्यत आह— **सोपाधिकस्त्विति॥** निवर्तते इत्यनुषज्यते। वाक्यान्तरे श्रुतपदस्य वाक्यान्तरे[3] योजनमनु-

(१) भावाभावकोटिकसंशयस्यैकांशेऽन्तःकरणवृत्तिरूपत्वमपरांशेऽविद्यावृत्तिरूपत्वमिति द्वयत्वनिरुक्त्युपक्रमे ब्रह्मानन्दसरस्वत्यो निरूपयन्ति।

(२) अधिष्ठानसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यो विपर्ययः तत्राधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धकविपरीतवासनामात्रस्य भ्रमहेतुदोषरूपस्य निदिध्यासनेन निवृत्तिर्न तु विपरीतविपर्ययस्येति तु संप्रदायः।

(३) वाक्यान्तरं चानन्वयिपदवद्वाक्यान्तराव्यवहितमेवात्र विवक्ष्यते इत्यादि पूर्वमीमांसायामनुषङ्गाधिकरणादौ व्यक्तम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्त्या। निदिध्यासनं निरूपितमेव। तदपि शारीरकतृतीयाऽध्यायपठनेन निष्पद्यते।

एवं च श्रवणमनननिदिध्यासनैरसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्तावसत्यन्यस्मिन्प्रतिबन्धे तत्त्वमस्यादिवाक्यादहं ब्रह्मास्मीति अपरोक्षप्रमा जायते। तदुक्तम् "ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्" इति।

षङ्गः॥ तर्हि तन्निरूप्यतामित्याशङ्क्याह—**निदिध्यासनमिति**॥ शब्दप्रमाणनिरूपणावसरे तात्पर्यनिरूपणप्रसङ्गेनेति शेषः॥ तन्निदिध्यासनं कुतो निष्पद्यते? इत्याशङ्क्याह—**तदपीति**॥ ततः किम्? इत्यत आह—**एवं चेति**॥ श्रवणेन मानगताऽसंभवना निवर्तते, मननेन मेयगताऽसंभावना, निदिध्यासनेन विपरीतभावना। **तदुक्तम्**—"शृण्वन्नज्ञाततत्त्वार्थो जानन् कस्माच्छृणोम्यहम्। मन्यन्तां संशयापन्नाः एनं मन्येऽहमसंशयः॥ विपर्यस्तो निदिध्यासेत् किं ध्यानमविपर्यये॥" इति॥ **ननु** श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वतां केषां चित् कुतः साक्षात्कारो न जायते? इत्याशङ्क्याह—**असत्यन्यस्मिन्निति**॥ भूतभाविवर्तमानः प्रतिबन्धः येषां यावत् वर्तते ज्ञानोत्पत्तौ, तावत्तेषां न ज्ञानोदयः, श्रवणादि कुर्वतामपि येषां स नास्ति तेषां विचारिततत्त्वमस्यादि वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेत्यर्थः॥ उक्तार्थे व्याससूत्रं संवादयति—**तदुक्तमिति**॥ तृतीये स्थितम्—ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानि निरूपितानि। तत्र कृतेः श्रवणमनननिदि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ध्यासनैर्ब्रह्मज्ञानमिहैव भवति वा, अमुत्रापि वा। तत्रेहैवेति-प्राप्तम्; अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्मापरोक्षज्ञानं मे भूयादिति श्रवणादीनामनुष्ठानात्? **ननु**—यज्ञादीनामपि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वश्रवणेन तेषामामुष्मिकफलत्वात् कथं श्रवणादिनाऽस्मिन्नेव जन्मनि-ज्ञानं स्यात्? इति—**चेत्, न;** तेषां विविदि[१]षाहेतुत्वेन साक्षात् ज्ञानसाधनत्वाभावात्, श्रवणादीनां तु साक्षात् ज्ञानसाधनत्वेन तेषु सत्सु ब्रह्मज्ञानमिहैव भवत्येव; तस्य प्रमाणफलत्वात्। तस्माद्ब्रह्मज्ञानमैहिकमेवेति प्राप्ते— ब्रूमः, अप्रस्तुतप्रतिबन्धे ब्रह्मज्ञानमैहिकं भवति, प्रस्तुतप्रतिबन्धे त्वामुष्मिकमपि। तथाच श्रुतिः प्रतिबन्धयुक्तानामात्मनो दुर्ज्ञेयतां दर्शयति— "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः" इति॥ स्मृतिरपि—"आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्॥" इत्युक्तार्थं दर्शयति॥ **ननु**—जन्मान्तरकृतश्रवणादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं कुतोऽवगम्यते? इति—**चेत्,** गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच" त्यादि श्रुत्या। तस्मात् श्रवणाद्यनुतिष्ठतः पुंसः प्रस्तुतप्रतिबन्धाभावे इहैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति तस्मिन् सत्यमुत्र जन्मान्तरेऽपि भवति॥ यत्कर्म फलोन्मुखं ब्रह्मसाक्षा-

(१) "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुरि"ति कर्मणो मोक्षेऽनुपयोगो वर्णितः, स चानुपयोगः मोक्षं प्रत्यकारणतया मोक्षनिमित्ततत्त्वज्ञानाकारणतया च, न विविदिषाहेतुताऽभावेनापि। फलासाधारणकारणत्वं हि फलाव्यवहितपूर्वस्य तद्द्वारकस्य तत्साधनस्य च यथा संभाव्यते न तथाऽत्यन्तविप्रकृष्टस्य। तथाच "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती"ति श्रुतिरपि व्याख्याता। अधिकं "धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरि"ति भाष्यभामत्यां द्रष्टव्यम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिबन्धस्त्रिविधः। भूतभाविवर्तमानभेदात्। भूतप्रतिबन्धः पूर्वाऽनुभूतविषयस्याऽऽवेशेन पुनः पुनः स्मरणम्। तदुपाधिकब्रह्माऽनुसंधानेन तन्निवृत्तिः। यथा भिक्षोः पूर्वानुभूतमहिष्यादिस्मरणेन तत्त्वज्ञानानुत्पत्तौ गुरूपदिष्टतदुपाधिकब्रह्माऽनुसंधानेन तन्निवृत्तिरिति वदन्ति।

भाविप्रतिबन्धो द्विविधः। प्रारब्धशेषो ब्रह्मलोकेच्छा चेति।

तच्च प्रारब्ध[१]कर्म द्विविधम्। फलाऽभिसंधिकृतं

त्कारोत्पत्तिविरोधिवासनावा स एव प्रतिबन्धः तदभावे ज्ञानमैहिकम्, अन्यथा वैपरीत्यमिति सिद्धम्॥

सूत्रोक्तप्रतिबन्धं विभजते—**प्रतिबन्ध इति**॥ तत्राद्यप्रतिबन्धं तन्निवृत्त्युपायं च सदृष्टान्तमाह— **भूतेति**॥ भाविप्रतिबन्धं विभजते— **भावीति**॥ **ननु** प्रारब्धस्य कर्मणो ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कस्यचिदपि ब्रह्मसाक्षात्कारो न स्यात्, तथाच "श्रोतव्यः" इत्यादि विधेरप्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्क्य तत्परिहाराय प्रारब्धं कर्म विभजते— **प्रारब्धमिति**॥ तत्राद्यं फलभोगेनैव

---

(१) काम्यकर्माणि फलेच्छयाऽनुतिष्ठतां देवा अधमर्णा भवन्तः वैषयिकपरिच्छिन्न फलविशेषादिकं पुरत उपस्थाप्य तेषां तदभिमुखीं प्रवृत्तिं च संपाद्य ज्ञानाय तेषां विघ्नं आचरन्ति। विना फलेच्छां कर्मानुतिष्ठतां तु ज्ञानं संपादयन्तीत्याद्यर्थः "जायमानो वै ब्राह्मण" इति श्रुतिव्याख्यानपूर्वकं "तस्य ह भूत्या देवा न ईशते" इति वाक्यविवरणपूर्वकं बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकादौ स्पष्टं निरूपितम्। तथाच द्विविधस्यापि प्रारब्धकर्मशेषस्योक्तविध उपयोग उपपन्न इति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

केवलं चेति। तत्र फलाभिसन्धिकृतं फलं दत्त्वैव नश्यति। तस्मिन् सति ज्ञानं नोत्पद्यते; तस्य प्रबलत्वात्। तथाच श्रुतिः—"स यथाकामो भवति तथाक्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते" इति। तादृशप्रारब्धशेषो भाविप्रतिबन्धः। केवलं प्रारब्धं तत्त्वज्ञानहेतुः पापनिवृत्तिद्वारा। तथाच श्रुतिस्मृती "धर्मेण पापमपनुदति" "ज्ञान-

---

चीयते इत्याह—**तत्रेति**॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः॥ स्वर्गो मे भूयादित्यादीच्छा फलाभिसन्धिरस्तु, ततः किम्? तत्राह—**तस्मिन्निति**॥ फलाभिसन्धिकृते कर्मणि॥ तत्र युक्तिमाह—**तस्येति**॥ इच्छाघटितसामग्र्याः प्रबलत्वेनेतरकार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात्तस्य प्राबल्यमिति भावः॥ फलाभिसन्धिकृतस्य प्राबल्ये प्रमाणमाह—**तथाचेति**॥ **सः** पुरुषः **यथाकामः** यत्फलकामवान् यत्फलानुकूलसंकल्पः। **तत्क्रतुः**। संकल्पितं कर्म **तत्कर्म**। **तदभिसंपद्यते** कर्मानुरूपं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः। फलितमाह—**तादृशेति**॥ द्वितीयस्य फलाभिसन्धिरहितस्य प्रारब्धस्य कर्मणः पुण्यस्य ब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यनुकूलतामाह—**केवलमिति**॥ फलाभिसन्धिरहितमित्यर्थः। सुकृतप्रारब्धस्य फलाभिसन्धिरहितस्य पापनिवृत्तिद्वारा तत्त्वज्ञानानुकूलत्वे प्रमाणमाह—**तथाचेति**॥ **पापं** प्रारब्धं फलाभिसन्धिकृतं केवलं चोभयमपि ज्ञानप्रतिबन्धकमेव प्रबलतरोत्तेजकेन तिरोभूय गच्छति। अन्यथा ज्ञानोत्पत्तिं प्रति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः” इति। “कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तते” इति च। एवञ्च भाविप्रतिबन्धस्य प्रारब्धशेषस्य भोगेनानिवृत्तौ सत्यपि श्रवणादौ न ज्ञानोदयः। यथाहुः “एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभि” रिति।

[1]ब्रह्मलोकेच्छाया ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं विद्यारण्यस्वामिनो वदन्ति स्म—

ब्रह्मलोकाऽभिवाञ्छायां सम्यक् सत्यां निरुध्य ताम्।
विचारयेद्यस्त्वात्मानं ननु साक्षात्करोत्ययम्॥ इति॥

बध्नातीति भावः। ननु भाविप्रतिबन्धस्य कियता कालेन क्षयो भवतीत्याशङ्क्य तत्र नियमो नास्तीत्यत्र संमतिमाह—यथाहुरिति॥ रामस्यैकेन जन्मना भाविप्रतिबन्धः क्षीणः, भरतस्य त्रिभिर्जन्मभिः क्षीणः, तथाच न कालनियम इति भावः॥ द्वितीयं भावि प्रतिबन्धं विद्यारण्यवचनेन स्पष्टयति—ब्रह्मलोकेति॥ अभि-

---

(१) ब्रह्मलोकान्तवैराग्यवतामेवात्मविज्ञानमपरोक्षं जायते। अन्येषां तु सगुणोपासनादावेवाधिकारात् सगुणोपासनाद्यधिकृता अपि तेऽपरोक्षज्ञानसजातीयमात्मपरोक्षनिश्चयं प्राप्ता इन्द्रियनिग्रहादिसाधनसंपन्नाः स्वोपासनाविशेषेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रैव ब्रह्मणा सह वेदान्तविचारादिना ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुवन्तीत्येवोक्तश्रुतेरर्थ इति श्रवणादिमहिम्ना ब्रह्मलोकप्राप्तेः कुत्राप्यनुक्तत्वात् स्वर्गादिलोकेच्छावैलक्षण्यस्य ब्रह्मलोकेच्छायामभावः। विद्यारण्यवचनस्याप्ययमेवाशयः। वेदान्तकल्पतरुपरिमलेऽधिकं द्रष्टव्यम्। तत्रहि ब्रह्मलोकान्तवैराग्यं इहामुत्रार्थफलभोगविरागपदेन विवक्षितम्। एवं च सगुणोपासनादौ गुरूपदेशादिना श्रवणप्रवृत्तिरित्यादिकं निरूपितम्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स पुनर्वेदान्तश्रवणादिमहिम्ना ब्रह्मलोकं गत्वा निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्करोति। तथाच श्रुतिः "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः, ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति। स पुनस्तत्रैव मुच्यते।

वाञ्छायाम् इच्छायां। तां निरुध्येति योजना॥ **ननु**—कृतश्रवणादीनां व्यर्थत्वात् स किमधः पतति? नेत्याह—**स पुनरिति**॥ तत्र प्रमाणमाह—**तथाचेति**॥ "न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छती"ति स्मृतिं चकारेण समुच्चिनोति। वेदान्तविज्ञानेन श्रवणजनितेन सुष्ठु निश्चितोऽर्थोऽद्वितीयब्रह्मस्वरूपो येषां ते तथोक्ताः, **सन्न्यासयोगात्** श्रुतिस्मृतिविहितसर्वकर्मपरित्यागपूर्वकज्ञानाभ्यासयोगात्। **शुद्धसत्त्वाः** निर्मलान्तःकरणाः। **यतयः** सन्यासिनो ये। ते ब्रह्मलोके निर्गुणं ब्रह्म साक्षात्कृत्य। **परस्य** हिरण्यगर्भस्य **अन्तकाले** अवसाने। **परामृतात्** उत्पन्नसाक्षात्कारात्। बन्धनात् **परिमुच्यन्ति** मुक्ता भवन्तीत्यर्थः। तथाच स्मृतिः—"ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्"। (१)इति। तत्रैव विदेहकैवल्यमनुभवतीत्याह—**स पुनरिति**॥ वर्तमानप्रति-

---

(१) वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात्। तदेवाविर्भवेत् साक्षादपेतोपाधिकल्पनम्॥ "इति कल्पतरूक्त्या सगुणोपासनमपि निर्गुणसाक्षात्कारसाधनमिति भावः॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वर्तमानप्रतिबन्धं तन्निवृत्त्युपायं च विद्यारण्यस्वामिनो वर्णयांचक्रुः—

"प्रतिबन्धो वर्तमानो विषया-ऽऽसक्तिलक्षणः ।
प्रज्ञामान्द्यं कुतर्कश्च विपर्ययदुराग्रहः ॥
शमाद्यैः श्रवणाद्यैर्वा तत्र तत्रोचितैः क्षयम् ।
नीतेऽस्मिन्प्रतिबन्धे तु स्वस्य ब्रह्मत्वमश्नुते" ॥इति ॥

बन्धं संमतिदर्शनेन व्युत्पादयति— **वर्तमानेति** ॥ **विषयेति** ॥ विषयेष्वासक्तिः राग इति यावत् । **प्रज्ञायाः** बुद्धेः **मान्द्यं** श्रुतार्थग्रहणधारणापटुत्वम् । कुत्सितः तर्कः **कुतर्कः** श्रुतिविरोधितर्क इत्यर्थः । **विपर्यये** आत्मनः कर्तृत्वे **दुराग्रहः** आत्मा कर्तैवेत्यभिमानः ॥ एतेषां चतुर्णां वर्तमानप्रतिबन्धानां निवृत्त्युपायं तत्संमत्या दर्शयति— **शमाद्यैरिति** ॥ शमदमादिभिर्विषयासक्तिलक्षणस्य वर्तमानप्रतिबन्धस्य निवृत्तिः श्रवणेन प्रज्ञामान्द्यस्य मननेन कुतर्कस्य निदिध्यासनेन विपर्ययदुराग्रहस्य । शमाद्यैरित्यनेन दमादयो गृह्यन्ते । शमादीन्यनुपदमेव निरूपयिष्यति । श्रवणाद्यैरित्याद्यशब्देन मनननिदिध्यासने गृह्येते । श्रवणादीनि निरूपितानि । **तत्र तत्र** तस्मिन् तस्मिन् प्रतिबन्धे प्रथमस्य निवृत्तौ समाधिरुचितः कारणत्वेन, द्वितीयस्य निवृत्तौ श्रवणं तृतीयस्य मननं चतुर्थस्य निदिध्यासनम् । **क्षयं नीते** नाशं गते । यथोक्तसाधनचतुष्टयेन यथोक्तवर्तमानप्रतिबन्धचतुष्टये नष्टे सतीत्यर्थः । **स्वस्य** अन्तःकरणवृत्तिसाक्षिणोऽहंपदलक्ष्यस्य । **ब्रह्मत्वम्**

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततश्च श्रवणादिभिः सकलप्रतिबन्धनिवृत्त्या वाक्याद् ब्रह्मसाक्षात्करोत्पत्तौ शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि अन्तरङ्गसाधनानि।

अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः। बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः। उपरतिः संन्यासः। तितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता। श्रद्धा गुरुवेदान्तविश्वासः। समाधानं श्रवणादिषु चित्तैकाग्र्यम्। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समा-

---

अखण्डैकरसानन्दस्वरूपत्वम्। अश्नुते मुमुक्षुरनुभवतीत्यर्थः। श्रवनादिनाऽधिकारिणो ब्रह्मसाचात्कारोत्पत्तावन्तरङ्गसाधनानि दर्शयति— श्रवणादिनेति॥ साधनानि व्युत्पादयति— अन्तरिन्द्रियेति॥ अन्तरिन्द्रियं मनः। इदं प्रस्थाना[१]न्तरीत्येष्टव्यम्; अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातापत्तेरिति भावः। पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति बाह्येन्द्रियाणि दश। शीतोष्णसुखदुःखमानापमाननिन्दास्तुत्यादीनि द्वंद्वानि। श्रवणादीत्यादिशब्देन मनननिदिध्यासने गृह्येते। चित्तस्य अन्तःकरणस्यैकाग्र्यम्। ऐकाग्र्यं नाम विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण लक्ष्यैकगोचरसजातीयप्रत्ययप्रवाहः। तदुक्तम्— "शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" इति॥ शमादीनामन्तरङ्गसाधनत्वे प्रमाणमाह— शान्त इति॥ आत्मनि अन्तःकरणे।

---

(१) वाचस्पतिमतरीत्येत्यर्थः। तथाच मन इन्द्रियत्वनिरासस्य विवरणमतानुसारित्वान्न विरोध इति भावः।

5085

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदि"त्यादि। सूत्रकारोप्याह—"शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वादि"ति।

यज्ञादयो बहिरङ्गसाधनानि; "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"त्यादिश्रुतेः।

तत्र संमतिमाह— **सूत्रकारोऽपीति** ॥ बहिरङ्गसाधनानि दर्शयति— **यज्ञादय इति** ॥ श्रवणादिना सकलप्रतिबन्धनिवृत्तौ वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्ताविति शेषः। यज्ञादीनां सत्त्वशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पादनमुखेन ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगाद्बहिरङ्गसाधनत्वमित्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह— **तमेतमिति** ॥ **वेदानुवचनम्**। ब्रह्मचर्याङ्गाध्ययनम्। बहिर्वेदिदानम् **दानम्**। हितमितमेध्याशनम् **तपः**। अत एवानाशकेने(१)ति विशेषणम्। **केचित्तु**—अनशनं वा कृच्छ्रानुष्ठानं वा तपः; "तप इति तपो नानशनात्परमि"ति श्रुतेरिति— **वदन्ति**। अस्मिन् पक्षे नाशकेनेति पदच्छेदः। **अयमर्थः— नाशकेन** भृगूदकगङ्गायमनासङ्गमादिषु बुद्धिपूर्वकतनुत्यागेन विविदिषोत्पत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति; श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषूपलंभात्॥ **अतएवोक्तं** कालि-

---

(१) तदुक्तं गीतायां— नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चातिस्वप्नशीलिनः। न च स्वापविहीनस्य नचैकान्तमनश्नतः। शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति च ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दासेनापि— "समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूतात्मना मन्त्रकृताभिषेकात्। तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः" इति। तत्त्वावबोधेन विनेति प्रशंसा। अन्यथा "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"ति श्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं न कर्मेति न्यायविरोधापत्तेश्चेति॥ **अन्ये तु—** बुद्धिपूर्वकप्रयागादिमरणं युगान्तरविषयम्, त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तविषयं वा; कलिकाले सति सामर्थ्ये ब्राह्मणादीनां तत्प्रतिषेधात्, धर्मशास्त्र मरणान्तप्रायश्चित्तप्रतिषेधाच्चेति- **वदन्ति**॥ यज्ञादीनां समुच्चित्यविविदिषासाधनत्वमिति केचित्॥ विकल्पेनेत्यपरे॥ **न च—** कर्मणां साक्षादेव मुक्तिसाधनत्वात्कथं विविदिषाहेतुत्वमिति— **वाच्यम्;** मुक्तेरविद्यानिवृत्तेर्वा ब्रह्मभावस्य वा ज्ञानैकसाध्यत्वात्, शुक्त्यज्ञानस्याधिष्ठानसाक्षात्काराग्निवृत्तेर्दृष्टत्वाच्च। ब्रह्मात्मभावस्यानादित्वाच्च मुक्तेः कर्मसाध्यत्वमनुपपन्नम्। **तदुक्तं—** "भ्रान्त्या प्रतीतः संसारो विवेकान्न तु कर्मभिः। न रज्ज्वारोपितः सर्पो घण्टाघोषान्निवर्तते" इति। तस्माद्यज्ञादीनां विविदिषाहेतुत्वमेव न मोक्षहेतुत्वमिति॥ अत्र यज्ञादिश्रुतेरविशेषात् फलाभिसन्धिमन्तरेणानुष्ठितानि नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तरूपाणि सर्वाणि कर्माणि विविदिषाहेतवः, सगुणोपासनं चित्तैकाग्र्यहेतुरिति— केचित्। **आचार्यास्तु—** "काम्यानां कर्मणां न्यासः" इति स्मृत्या काम्यकर्मणामननुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्य फलाभिसन्धिमन्तरेण नित्यकर्मणां मुमुक्षुभिरनुष्ठेयत्वप्रतिपादनान्नित्यकर्माण्यग्निहोत्रादीनि विविदिषाहेतुत्वेन विधीयन्ते खादिरतादिवद्वीर्याये'ति—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इत्यप्युक्तम् ।

आहुः । यज्ञादीनां बहिरङ्गसाधनत्वे सूत्रसंमतिमप्याह— **सर्वापेक्षा चेति** ॥ तृतीये स्थितम्— ब्रह्मविद्यया मुक्तिफले जनयितव्ये कर्माणि नापेक्ष्यन्ते इत्युक्तम्—"अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षे"त्यत्र, इदानीं ब्रह्मविद्या स्वोत्पत्तौ कर्माण्यपेक्षते न वेति संशये नापेक्षते इति तावत्प्राप्तम्, प्रमाणप्रवृत्तौ सत्यां ज्ञानस्य स्वत एवोत्पत्तिसंभवेन कर्मणां तत्राप्रयोजकत्वात् । **किंच** स्वर्गोद्देशेन यजेतेति यागविधिवत् ब्रह्मज्ञानोद्देशेन कर्मविधानाभावात् न कर्मणां मोक्षहेतुत्वम् । **नच**—विविदिषन्तीति विविदिषावाक्ये तदुद्देशेन तद्विधानात्कर्मणां ज्ञानहेतुत्वमिति— **वाच्यम्**; तत्र विधिप्रत्ययाश्रवणेन वर्तमानापदेशितया तस्य स्तावकत्वात् । तस्मात् ब्रह्मविद्या स्वोत्पत्तौ कर्माणि नापेक्षते इति प्राप्ते— ब्रूमः, अस्ति कर्मापेक्षा ब्रह्मविद्यायाः स्वोत्पत्तौ । कस्मात् ? "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने"-त्यादिश्रुतेः । **नच**— वर्तमानापदेशितयाऽनुवादकत्वेनास्य स्तावकत्वमिति— **वाच्यम्**; विविदिषासंयोगस्यापूर्वत्वेन लेट्परिग्रहेण विधायकत्वोपपत्तेः । अन्यथा— "उपांशुयाजमन्तरा यजति" "पूषा प्रपिष्टभागः" इत्यादौ सर्वत्र विध्यभावप्रसङ्गः, "विधिर्वा (१)धारणवत्" इति सूत्रविरोधप्रसङ्गस्य स्यात् । तस्मात् यथाऽश्वः

---

(१) यथा उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यादौ हि शब्दश्रवणेऽपि अपूर्वत्वाल्लेट्परिग्रहस्तद्वदिति भावः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लाङ्गलाकर्षणेऽयोग्यतया न नियुज्यते, किन्तु योग्यत्वेन रथचर्यायां नियुज्यते तथा कर्माणि ब्रह्मविद्यया मोक्षफले जनयितव्ये नापेक्ष्यन्ते, तेषां तत्रायोग्यत्वात्, स्वोत्पत्तौ तु अपेक्ष्यन्ते,। चित्तशुद्धिविविदिषोत्पत्तिद्वारा तद्योग्यत्वात्। तथाच स्मृतिः— "कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं च परमा गतिः। कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते" इति॥ ज्ञानस्य प्रमाणफलत्वेऽपि पापिष्ठस्य श्रुतेऽपि वाक्ये ब्रह्मज्ञानानुदयेन कर्मणां पापनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं संभवत्येव। यदि कर्मणां तद्धेतुत्वमनुपपन्नमित्याग्रहः, तदापि शमदमाद्युपेतोऽधिकारी स्यात्। "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति विधेश्शमादिविधानात्। विहितानां तेषां ब्रह्मविद्याङ्गतयावश्यानुष्ठेयत्वात्। नच कर्मणां विद्योत्पत्तौ नात्यन्तापेक्षा; यज्ञादिश्रुतेः। **ननु—** एवमपि शमादीनामन्तरङ्गसाधनत्वं यज्ञादीनां बहिरङ्गसाधनत्वं कुतोऽवगम्यते? इति— **चेत्, शृणु,** इत्थम्, 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः' इति शमादीनां विद्यासंयोगावगमादन्तरङ्गसाधनत्वं विद्योत्पत्तौ, यज्ञादीनां "विविदिषन्ति यज्ञेन" इत्यादिना विविदिषासंयोगावगमात् बहिरङ्गसाधनत्वमिति विवे(१)कः। **नच—** एवमन्तरङ्ग बहिरङ्गसाधनविवेकेन किं प्रयोजनम्? इति— **वाच्यम्;** ज्ञानसाधन-

(१) अतएवाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमेवाथ शब्दार्थो न कर्मावबोधानन्तर्यमिति भाष्यकाराणां सिद्धान्तः। अन्यथा कर्मणामन्तरङ्गसाधनत्वे तदानन्तर्यमेवाथशब्दार्थः प्रसज्येत। इति॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदेवं मननादिसंस्कृतचित्तदर्पणसङ्क्रान्तविचारितमहावाक्योत्पन्नेनाऽहं ब्रह्मास्मीत्यप्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारेणाऽज्ञाने निवृत्ते संचितकर्मणां नष्टत्वादागामि-

---

श्रवणादिप्रवृत्तेस्तेन विनाऽसम्भवात्। न हि कश्चित् अन्तरङ्ग बहिरङ्गसाधनमज्ञात्वा सर्वकर्मसन्यासपूर्वकं श्रवणादौ प्रवर्तते। तस्मात् तद्विवेकोऽपि वैराग्यादिवच्छ्रवणादिप्रवृत्तौ कारणमेवेति सप्रयोजन एवेति ॥

एवमन्तरङ्गबहिरङ्गसाधने निरूप्य सहकारिसंपन्नमहावाक्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तौ मुमुक्षोः स्थितिमुपसंहरति— **तदेवमिति** ॥ **तत्** यस्मात् कारणात् प्रतिबन्धनिवृत्त्युपायान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानि निरूपितानि तस्मात् कारणात्। **एवं** उक्तेन प्रकारेण। मननादीत्यादिशब्देन निदिध्यासनं गृह्यते। **ननु**— ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते विषयानुभवोऽनुपपन्नः; मुमुक्षोर्देहाभिमानशून्यत्वात्, **न च**— प्रारब्धवशात्तदनुभव इति— **वाच्यम्;** क्लृप्तकारणाभावे तदयोगात्। देहाभिमाने सत्येव प्रमाणप्रमेयव्यवहारदर्शनात्तदभावे तददर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहाभिमानस्य विषयानुभवं प्रति कारणत्वस्य क्लृप्तत्वात् तदभावे ज्ञानिनां प्रारब्धवशात्कथं विषयानुभवः स्यात्? अतएवोक्तं भाष्यकृता— "तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः" इति ॥ अन्यथा व्यवहारः, अध्यासपूर्वकः, व्यवहारत्वादित्यत्र हेतोः ज्ञानिनो

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

व्यवहारेऽनैकान्तिकत्वप्रसङ्गात्। **नच**— ज्ञानिनामपि बाधितानुवृत्त्या देहाभिमानसत्त्वान्नैकान्तिकत्वमिति— **वाच्यम्;** शुक्तिसाक्षात्कारेण तदज्ञाननिवृत्तौ रजतभ्रमनिवृत्तौ पुनस्तदनुवृत्तेरदृष्टत्वात्। अन्यथा तत्रापि प्रसङ्गः। **नच**— सोपाधिकस्थले शुद्धः स्फटिक इति साक्षात्कारे सत्यपि जपाकुसुमोपाधिसन्निधाने लोहितः स्फटिक इत्यनुभवस्य सर्वजनीनत्वात् तथात्रापि भविष्यतीति— **वाच्यम्;** तद्वदत्रोपाधेरनिरूपणात्। तस्मात् ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तत्कार्यनिवृत्त्या ज्ञानिनः प्रारब्धवशाद्विषयानुभवोऽसङ्गत एवेति— **चेत्, उच्यते?** ज्ञानिनो निवृत्ताज्ञानस्य प्रारब्धवशाद्विषयानुभव उपपद्यते। **नच**—क्लृप्तकारणदेहाभिमानाभावे कथं सः? इति— **वाच्यम्;** बाधितानुवृत्त्या तस्य सत्त्वात्। **नच**— कारणीभूताज्ञानस्य निवृत्तत्वेन तत्कार्यस्य देहाभिमानस्य कथमनुवृत्तिः? उपादाननाशे सत्युपादेयानुवृत्तेरदृष्टचरत्वादिति— **वाच्यम्;** उपादाननाशानन्तरं क्षणं उपादेयानुवृत्तेस्तार्किकैरभ्युपगतत्वेन तथाऽस्माक[१]मपि संभवात्। **नच**— तेषा-

(१) उत्पत्तिक्रमात् विपरीतक्रमः प्रलय इति हि वेदान्तिनां सिद्धान्तः। अतएव जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते। वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते" ॥ इति विष्णुपुराणवचनं "विपर्ययेण क्रमोऽत उपपद्यते चेति वैयासिकसूत्रं च सङ्गच्छते। वेदान्तपरिभाषायामप्युक्तं— भूतानां भौतिकानां च न कारणलयक्रमेण लयः, कारणलयसमये कार्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः इति। तथाच तार्किकसंमतस्य कारणनाशाजान्तरमपि कार्यानुवृत्तिमतस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रादिविरुद्धत्वात् वेदान्तिनां मते संस्काररूपेण विक्षेपशक्त्यंशेनाज्ञानानुवृत्तिपक्षेणैव जीवन्मुक्तिपक्षस्य साधनीयत्वात् अत्रत्यः सर्वोऽपि ग्रन्थः तुष्यतु दुर्जन न्यायेन नैयायिकसन्तोषार्थ एवेति मन्तव्यम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भ्युपगमस्याप्रामाणिकत्वात् सिद्धान्तेऽपि तथा प्रसज्येतेति—**वाच्यम्**; अस्माकं श्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवप्रमाणानां सत्त्वात्। **नच**—एवमपि यदुपादाननिवर्तकं तदुपादेयनिवर्तकं भवतीति ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वेन तस्मिन् सति देहाभिमाननिवृत्तेरावश्यकत्वेन कथं ततो विषयानुभवः? इति—**वाच्यम्**; तदपेक्षया प्रारब्धस्य बलवत्त्वात्; **तथाहि**— ज्ञानमज्ञानतत्कार्यनिवर्तकम्, तथापि प्रवृत्तफलत्वात् मुक्तेषुवत् प्रारब्धं तत्त्वज्ञानात्प्रबलम्। **ननु**— अज्ञाननिवृत्तिरपि ज्ञानान्न स्यात्, प्रबलेन प्रारब्धेन तस्य प्रतिबन्धादिति— **चेत्, न**; ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वांशे प्रारब्धस्याप्रतिबन्धकत्वात्तेन विनापि स्वफलभोगोपपत्तेः। पुरुषस्याज्ञानकार्याभावे फलभोगासम्भवात् ज्ञानस्याज्ञानकार्यनिवर्तकत्वांशं प्रारब्धं प्रतिबध्य पुरुषस्य फलं प्रयच्छतीत्यतो ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि ज्ञानिनो बाधितानुवृत्त्या देहाभिमानसत्त्वेन प्रारब्धापादितविषयभोगो न विरुध्यते। तथाच पारमर्षं सूत्रम्— "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा ततः संपद्यते" इति। तदभिप्रायज्ञो भगवान् वार्तिककारोऽप्याह स्म— "शास्त्रार्थस्य समाप्तत्वात् मुक्तिः स्यात्तावतामितेः। रागादयः सन्तु कामं न तद्भावोऽपराध्यते" इति॥ सर्ववेदान्तरहस्यज्ञैर्विद्यारण्यैरप्युक्तम्— "अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक् पश्यन्नहंकृतिम्। इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदतः॥ ग्रन्थिभेदेऽपि संभाव्या त्विच्छा प्रारब्धभोगतः। बुद्ध्वापि पापबाहुल्यादसन्तोषो यथा तव" इति॥ **ननु**—तैरेव रागादिः प्रतिषिद्धः— "रागो लिङ्गमबोधस्य चित्तव्यापारभूमिषु। न चाध्या-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

त्वाभिमानोऽपि विदुषोऽस्त्यासुरत्वतः॥ विदुषोऽप्यासुरत्वं चेन्निष्फलं ब्रह्मदर्शनम्। बुद्धतत्त्वो न विध्यर्ह इति चेत् वासनाबलात्॥ अबुद्ध इव संक्लिश्नन् विधिं ध्याने तदार्हति"॥ इत्याक्षेपपूर्वकं ज्ञानिनो ध्यानविधिमङ्गीकुर्वद्भिर्विद्यारण्यैरप्याभासरागोऽपि ज्ञानिनः प्रतिषिद्धः **इति, नैवम्;** आचार्यैरध्यास[(१)]पूर्वकरागस्यैव प्रतिषेधात्। अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातः स्यात्। "सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते" इति स्मृतिविरोधश्च प्रसज्येत्। विद्यारण्यवचनमप्यदृढ़ज्ञानविषयम्। दृढ़ज्ञानिनो ध्यानविध्यसम्भवः; "तत्त्ववित्त्वविरोधित्वाल्लौकिकं सम्यगाचरेत्"। इत्यादिनोक्तत्वात्। पुनश्चाग्रे ज्ञानिनो ध्यानविध्यसम्भवं वक्ष्यामः। ननु तर्हि ज्ञानिनो यथेष्टाचरणं किमभ्युपगम्यते? भ्रान्तोऽसि। न हि वयं ज्ञानिनो यथेष्टाचरणमभ्युपगच्छामः, किं तर्हि? प्रारब्धभोगानुकूलाभासरागद्वेषानुवृत्तिर्न तत्त्वज्ञानविरोधिनीति। अन्यथा तत्त्वज्ञानमेव न स्यात् कस्यापि। तदुक्तम्—"कादाचित्कं रागलेशं चिकित्सितुमशक्नुवन्। यो ब्रह्मनिष्ठां संद्वेष्टि कदा स्यात्तस्य निश्चयः" इति॥ **एतेन—** बाधितदेहाभिमानानुवृत्तौ ज्ञानिनोऽभ्युपगम्यमानायां बाधितरजतभ्रान्त्यनुवृत्तिरपि स्यादिति—**प्रत्युक्तम्;** शुक्तिज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकत्वांशे प्रतिबन्धाभावात्॥

(१) भोगसामान्यस्येच्छाप्रयुक्तत्वात् प्रारब्धभोगाङ्गेच्छा ज्ञानिनोऽपि यद्यपि स्यात् तथापि सा प्रारब्धा फलानीव भोगेनैव नश्यतीति न तया कर्मान्तरेषु फलेच्छापि जन्यते येन बन्धः स्यादिति प्रारब्धभोगानङ्गेच्छाप्रतिषेध एवाचार्याणामाशयः। न हि रागोऽध्यासपूर्वकस्तदपूर्वकश्चेति द्विविधः प्रसिद्धः। न हि विना देहाभिमानं ज्ञानिनोऽपि रागानुवृत्तिरुपपद्यते इति परे मन्यन्ते॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथवा— मुमुक्षोस्तत्त्वज्ञानानन्तरमज्ञानलेशानुवृत्त्या प्रारब्धभोगोऽस्तु। **तदुक्तम्**—"द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशो ह्यस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणम्" इति। **ननु**—ज्ञानेन निवृत्तस्याज्ञानस्य कोऽयं लेशो नाम? न तावदवयवः; न निरवयवं न सावयवमज्ञानमित्यभ्युपगमात्, अवयविनि निवृत्ते सत्यवयवानिवृत्तेरयोगाच्च। नापि शक्तिरेव लेशः; ज्ञानेन शक्तिमतोऽज्ञानस्य नाशे निराश्रयशक्त्यवस्थानायोगात्, तस्मात् कथं लेशानुवृत्त्या भोगः इति, **उच्यते**— ज्ञानेनावरणशक्तितादात्म्याध्यासौ नश्यतः, अज्ञानं विक्षेपशक्तिमद्वर्तते। अयमेव लेश इत्युच्यते। विक्षेपशक्तेर्ज्ञानाविरोधित्वात् तेन प्रारब्धभोगो ज्ञानिनो न विरुध्यते। **ननु**— एवं तर्हि तेनैव जन्मान्तरमपि ज्ञानिनः स्यात् इति—**चेत्, न;** निमित्ताभावात्। न ह्यज्ञानं स्वरूपेण जन्महेतुः, किं तर्हि? धर्मा[१]धर्मौ, तावपि न प्रारब्धौ जन्मान्तरहेतू, किन्त्वनारब्धौ तत्स्थितिहेतुरावरणशक्तिमदज्ञानम्, तस्य ज्ञानेन निवृत्तौ संचितकर्मणामपि निवृत्तत्वादागामिकर्मास्लेषात् भोगेन प्रारब्धस्य क्षयात् शरीरारम्भककारणाभावान्न ज्ञानिनो जन्मान्तरम्। विक्षेपशक्तिमदज्ञानं तु दग्धबीजवत्प्रारब्धभोगोपयोगिविषयोपदर्शनहेतुर्न जन्मान्तरहेतुः। तन्निवृत्तिस्तु प्रारब्धक्षयादेव न तत्र ज्ञानमपेक्षते। तदवस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञानस्य पूर्वमेव निवृत्तत्वात्। तस्मात् ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि तल्लेशानुवृत्त्या ज्ञानिनः प्रारब्ध-

(१) "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन।" इत्यादि श्रुतिः वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शनमिति सूत्रं चात्र प्रमाणम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कर्मणामश्लेषात्प्रारब्धापादितविषयमनुभवन् मुमुक्षुरखण्डैकरससच्चिदानन्दब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते । एतादृशं फलं चतुर्थोऽध्याय(१)पठनेन संभवतीति सांप्रदायिकानां रीतिः ।

भोगो न विरुध्यते । यद्वा— आवरणशक्ति तादात्म्ये केवलाज्ञानकृते, ते एव ज्ञानोत्पत्त्या नश्यतः, तयोर्निरुपाधिकभ्रमत्वात्, कर्मसहिताविद्याकृतो विक्षेपः, ततश्च विद्ययाऽविद्यानिवृत्तावपि प्रारब्धक्षयपर्यन्तं विक्षेपो न निवर्तते, तस्य सोपाधिकभ्रमत्वात्, कर्मसहितविक्षेपशक्तिमदज्ञानमुपाधिः, भोगेन प्रारब्धक्षये ज्ञानेन देहावस्थानप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञाननिवृत्तावारब्धकर्मनिवृत्तौ वर्तिनाशे दीपनाशवत् विक्षेपशक्तिमदज्ञानं स्वयमेव नश्यति, न तत्र योगं वा ज्ञानं वापेक्षते, प्रमाणाभावात् । यथाहुः— "अविद्यावृत्ति तादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः । विक्षेपस्य स्वरूपं तु प्रारब्धक्षयमीक्षते' इति । ततश्च ज्ञानिनो विषयानुभवस्य सोपाधिकतया साक्षात्काराविरोधित्वेन ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि प्रारब्धापादितं विषयमनुभवन्मुमुक्षुर्ब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते इत्यविरोधः । तस्मात् तत्सर्वमविषमम् । इदं फलं कुतो भवतीत्यत आह— **एतादृशमिति** ॥

---

(१) प्रथमाध्यायेन वेदान्तश्रवणम् द्वितीयाध्यायेन मननं तृतीयाध्यायेन निदिध्यासनं चतुर्थाध्यायेन साक्षात्कारः इति चतुरध्यायी साफल्यं एतावता निरूपितम् । अद्वैतसिद्धिकारास्तु ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञेयं श्रवणविधिमूला न मननादिविधिमूलेति वदन्तः चतुरध्याय्या अपि श्रवणरूपत्वमेवाभिप्रायन्ति, तदनुसारेणाह— अन्ये त्विति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्ये तु गुरुमुखात्सम्पूर्णशास्त्रपठनं श्रवणं, तस्य पठितस्य युक्तिभिरनुसन्धानं मननम्, तस्यैव पुनः पुनरावृत्तिर्निदिध्यासनम्, अनन्तरं साक्षात्कार इत्याहुः।

वस्तुतस्तु शुद्धसत्त्वानां मुख्याऽधिकारिणां व्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानां च श्लोकेन श्लोकार्द्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव; शब्दस्याऽचिन्त्यशक्तित्वात्। शास्त्रस्य

शारीरक इति शेषः। मतान्तरमाह— **अन्येत्विति**। ननु शास्त्रानधिकारिणां मैत्रेयीप्रभृतीनां तदधिकारिणां जनकभरतप्रभृतीनां शास्त्रश्रवणादिकमन्तरेण सिद्धगीताश्रवणमात्रेण श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यवगमात् कथमयं नियमः सेत्स्यतीत्यपरितोषादाह— **वस्तु**[(१)]**तस्त्विति**॥ सगुणसाक्षात्कारपर्यन्तं कृतोपासना **मुख्याधिकारिणः** जन्मान्तरश्रवणादिसामग्रीसंपन्नाः प्रतिबन्धवशान्मानुषं जन्म प्राप्ता वा **मुख्याधिकारिणः** विदितपदतदर्थसङ्गतिकाः **व्युत्पन्नाः**। तद्विपरीता **अव्युत्पन्नाः**॥ **ननु** भवतु व्युत्पन्नानामुक्तप्रकारेण साक्षात्कारः, अव्युत्पन्नानां सङ्गतिग्रहाभावात् कथं वाक्यात् ब्रह्मसाक्षात्कार इत्याशङ्क्याह— **शब्दस्येति**। यथा सुप्तप्रबुद्धस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षानन्तरं चक्षुरादिना घटादिसाक्षात्कारो जायते, तथाऽतीतानेक-

---

(१) वामदेवादीनामिव जन्मान्तरावगतवेदान्ततत्त्वानां साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपाणां च केनापि प्रतिबन्धेनाप्रतिबद्धब्रह्मसंस्काराणामेकश्लोकार्धादिपठनमात्रेण ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पूर्वमनस्याविर्भावः न तु सर्वेषामिति सिद्धगीताश्रवणमात्रमकिञ्चित्करम्; तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिशतविरोधात् इति॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शारीरकादेरमुख्याधिकारिविषयोपपत्तेः। तदुक्तं महाभारते—

"आत्मानं विन्दते यस्तु सर्वभूतगुहाश्रयम् ।

सुकृतपरिपाकवशेन भगवदनुगृहीतस्य नितान्तनिर्मलस्वान्तस्यैकश्लोकश्रवणेन श्लोकार्धश्रवणेन वाक्यमात्रश्रवणेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव । न ह्युन्मत्तानां विक्षिप्तचित्तानां घटादिषु विपरीतव्यवहारो दृष्ट इति स्वस्थचित्तानामपि तादृशव्यवहारो भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । एवं विषयाभिलाषिणां रजस्तमोवृत्त्युपहतचित्तानां पण्डितानां ब्रह्मसाक्षात्काराभावेऽपि कारुण्यामृतवारिराशिभक्तवत्सलश्रीकृष्णानुगृहीतस्य निरस्तसमस्तरजस्तमोवृत्तिस्वान्तस्य वाक्यमात्रश्रवणेन ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् न कोऽपि दोष इति भावः। **ननु** तर्हि शारीरकादिशास्त्रप्रणयनं व्यर्थं स्यात्, तेन विनापि ब्रह्मसाक्षात्कारसम्भवादित्याशङ्क्याह— **शास्त्रस्येति** ॥ मुख्याधिकारिणां श्लोकेन श्लोकार्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीत्यत्र वचनमुदाहरति— **तदुक्तमिति** ॥ **विन्दते** साक्षात्करोति देहादिविलक्षणत्वेन। **आत्मानम्** स्वस्वरूपसच्चिदानन्दलक्षणमपरिच्छिन्नम्, "यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यस्य स्यात् सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति चोच्यते" इति स्मरणादात्मा त्रिविधपरिच्छेदशून्यो भवति । पुनः कथं भूतम् ? **सर्वभूतगुहाशयम्** सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां हृदि गुहायामन्तःकरणे शेते तत्साक्षितया तिष्ठतीति **सर्वभूतगुहाशयम्** सर्वभूत

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्लोकेन यदि वाऽर्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ॥"

इति ॥

साम्प्रदायिकैरप्युक्तम्। "वाक्यश्रवणमात्रेण पिशाचवदवाप्नुया"दिति।

एतावानत्र विशेषः। अव्युत्पन्नानां परतन्त्रप्रज्ञत्वा-

बुद्धिसाक्षिणमित्यर्थः। तस्य ज्ञानिनो मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दान्तप्राप्तिरूपप्रयोजनं श्लोकेन श्लोकार्धेन वा। देहादिविलक्षणप्रत्यग्रूपाखण्डैकरसात्मलाभे **क्षीणं** अन्तर्भूतम्। "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती" तिश्रुतेरित्यस्य श्लोकस्य तात्पर्यार्थः।

तत्र नैष्कर्म्यसिद्धिश्लोकार्धमुदाहरति— **साम्प्रदायिकैरपीति** ॥ "कृत्स्नानात्मनिवृत्तौ तु कश्चिदाप्नोति निर्वृतिम्। श्रुतिवाक्यस्मृतेश्चान्यः स्मार्यते च वचोऽपरः" इति पूर्वश्लोकः। अत्र चत्वारः श्रोतारः (1) विराट् (2) भृगुः (3) श्वेतकेतुः (4) पिशाचश्च। तत्र श्वेतकेतोरावृत्त्यपेक्षायामपि इतरेषां तदभावान्मुख्याधिकारिणां श्लोकेन वा तदर्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येवेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः। **ननु**—मुख्याधिकारिणां व्युत्पन्नानामव्युत्पन्नानां चोक्तप्रकारेण ब्रह्मसाक्षात्कारे संपन्ने कर्तव्यशेषोऽस्ति न वेति विमर्शे निर्णयमाह— **एतावानिति** ॥ **अत्र** व्यवहारभूमौ अव्युत्पन्नानां ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं ध्याननिष्ठाऽपेक्षितेति सम्बन्धः। तत्र युक्तिं वक्ति— **परतन्त्रेति** ॥ परतन्त्रा—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दसम्भावनादिसम्भवाद् ध्याननिष्ठापेक्षिता। तदुक्तं भगवता—

"अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते।
तेऽपि चाऽतितरन्त्येव मृत्युं श्रुतपरायणाः॥" इति।

विद्यारण्यैरप्युक्तम्—

"अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा सामग्र्या वाऽप्यसम्भवात्।
यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम्॥"
इति।

पराधीना प्रज्ञा येषां ते तथोक्ताः परतन्त्रप्रज्ञास्तेषां भावः तत्त्वं तस्मादित्यर्थः। अस्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वम्, साक्षात्कारानन्तरं किं ध्याननिष्ठयेत्याशङ्क्याह— **असंभावनेति**॥ आदिशब्देन विपरीतभावना गृह्यते। तथाचाव्युत्पन्नानां स्वतः प्रमाणकुशलत्वाभावात् व्युत्पन्नस्यापि साक्षात्कारस्यासत्सङ्गादिदोषवशेनासंभावनाविपरीतभावनाभ्यां प्रतिबन्धादज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् परमपुरुषार्थो न स्यादतो निरन्तरं ध्याननिष्ठायामभ्यस्यमानायामसत्सङ्गादीनामभावात्प्रतिबन्धकारणाभावेनाप्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण परमपुरुषार्थः सम्भवतीति ध्याननिष्ठाऽवश्यमपेक्षितेति भावः। तत्र गीतावचनमुदाहरति— **तदुक्तमिति**। ध्यानदीपिकाश्लोकमुदाहरति— **विद्यारण्यैरिति**॥ पंचीकरणोक्तप्रकारेण निर्गुणं ब्रह्म ध्यातव्यमित्यर्थः। तेन ध्यानेन किं भवतीत्याशङ्क्य विद्यारण्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं ज्ञात्वा विमुच्यते" इति च। पतञ्जलिनाप्युक्तम्। "ततः प्रत्यक्त्वेनाधिगमोऽप्यन्तरायापगमश्चे"ति।

प्रमाणकुशलानां संशयादिग्रस्तानां पण्डितानामपि

संमतोत्तरमाह— **मरण इति**॥ उक्तार्थे योगसूत्रं संवादयति— **पतञ्जलिनेति**॥ **ततः** परमात्मध्यानात्। **प्रत्यक्त्वेनाधिगमः** प्रत्यगात्मसाक्षात्कारः। **अन्तरायापगमः** ज्ञानोत्पत्तौ सकलप्रतिबन्धनिवृत्तिश्च। भवतीति शेषः॥ तदुक्तं बादरायणेन— "पराभिध्यानात्तिरोहितं तु ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" इति॥ श्रुतिरपि— "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः। क्षीणैः क्लेशैः जन्ममृत्युप्रहीणः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः" इति॥ **ननु** अव्युत्पन्नानां प्रमाणकौशलाभावेन परतन्त्रप्रज्ञतया ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं संभावितप्रतिबन्धवारणाय ध्याननिष्ठापेक्षायामपि प्रमाणकुशलानां पण्डितानां स्वतन्त्रप्रज्ञत्वेन ध्याननिष्ठा नापेक्षितेत्याशङ्क्य किं सर्वेषां सा नापेक्षिता, उत केषांचित्, **न द्वितीयः** इष्टापत्ति[१]रित्यभिप्रेत्य नाद्यः, नानाशास्त्रपरिशीलनेन जन्मान्तरीयदुरितवशेन च संशयविपर्यासग्रस्तानां पण्डितानामुत्पन्नस्यापि साक्षात्कारस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेना-

---

(१) त्तेः। इति पाठश्चेत्, सम्यगन्वयो भवति, तथापि अयमेव पाठ उपलभ्यते इति स एवात्र प्रदर्शितः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

[१]ध्याननिष्ठाऽपेक्षिता। तदुक्तम्—"अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या"मिति।

ज्ञाननिवर्तनक्षमत्वाभावात्, "परीक्षया न गृह्णाति गृह्णाति चाविपर्ययात्। दृढपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रमादाच्चापि लौकिकात्। चतुर्भिः कारणैरेतैर्याथातथ्यं न विन्दति" इति वार्तिकाचार्योक्तेश्च। केषांचित् परमेश्वरानुगृहीतानामसम्भावनादिरहितानां पण्डितानां ब्रह्मापरोक्षज्ञानिनां ध्याननिष्ठापेक्षाभावेऽपि तद्विपरीतानां ध्याननिष्ठाऽपेक्षितैवेत्याह—**प्रमाणेति** ॥ तया संशयादिनिवृत्त्याऽप्रतिबद्धब्रह्मसाक्षात्कारेण परमपुरुषार्थो मोक्षस्तेषां भवतीति भावः ॥ तत्राचार्यसंमतिमाह—**तदुक्तमिति** ॥ तृतीये स्थितम्—"प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः"। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे"त्युपक्रम्याधिदैवमध्यात्मं च ब्रह्मणो मूर्तामूर्तलक्षणे द्वे रूपे मूर्तामूर्तरसौ समष्टिव्यष्टिरूपौ महारजनाद्युपमं लिङ्गगतं वासनारूपं चोपन्यस्याम्नायते—"अथात आदेशो नेति नेती"ति। अत्र यद्यपि निषेध्यं किञ्चिन्न प्रतीयते; तथाप्येवं

---

(१) ध्यानं नामोपासनं, तच्च स्वतन्त्रफलार्थं कर्मसमृद्ध्यर्थं च। तत्र कर्मसमृद्ध्यर्थोपासनेषु कर्माधिकारिणामेवाधिकारः न तु परेषाम्। कर्मसु च वर्णाश्रमभेदेन विभक्तेषु देहधर्मब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनामेव "ब्राह्मणो यजेते"त्यादिविधिभिरधिकार इति ज्ञानिनां न तत्राधिकारः। स्वतन्त्रोपासनमपि सगुणविषयं ब्राह्मणादीन् वर्णाश्रमधर्मवत एवाधिकरोतीति तस्यापि देहाभिमानवत्कर्तृकत्वमेवेति तत्रापि ज्ञानिनां नाधिकारः। यथा च विध्यपरतन्त्रा अपि ज्ञानिनः निषेधपरतन्त्रा एव तथा भामत्यां विस्तरेण प्रतिपादितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शब्दसमानार्थकेनेतिशब्देन सन्निहितवाचिना निषेध्यं किंचित् समर्प्यते। तत्र संशयः— किमत्र रूपे परिशिनष्टि, ब्रह्म प्रतिषिद्ध्यते, अहोस्वित् ब्रह्म परिशिनष्टि रूपे प्रतिषिध्येते इति। तत्र प्राप्तं तावत्— रूपे परिशिनष्टि ब्रह्म प्रतिषिध्यत इति। कुत इति चेत्, प्रत्यक्षादिसिद्धस्य रूपादेः प्रतिषेधायोगात्, "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुत्या ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वप्रतिपादनेन तस्यैव निषेधो युक्त इति प्राप्तेऽभिधीयते। न तावत् ब्रह्मप्रतिषेधः संभवति; रूपिणं विना रूपानवस्थानात्। किंच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मूर्तामूर्तलक्षणस्य कार्यतयाऽनित्यत्वेन ब्रह्मप्रतिषेधे शून्यवादः प्रसज्येत। तर्हि किं प्रतिषिध्यत इति चेत्, **प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति,** नेति नेतीति श्रुतिः पूर्ववाक्ये प्रकृतं ब्रह्मणो रूपत्वेनोपन्यस्तं मूर्तामूर्तलक्षणतद्रसतद्गतवासनारूपमेतावन्मात्रं प्रतिषेधति, "अथात आदेशो नेति नेती"ति, न रूपि ब्रह्म प्रतिषेधति, शून्यवादप्रसङ्गात् सर्वप्रतिषेधे। आदरार्थे नेति नेतीति वीप्सा। इदं कुतो ज्ञायत इति चेत् **ततः** प्रतिषेधानन्तरं **भूयो ब्रवीति** "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति"। नेति। कोऽर्थः? नेत्येतस्मात् निषेधावधिभूतात् ब्रह्मणो **ऽन्यत्** परं न ह्यस्तीति योजना। यदा तु नेत्येतस्मादतिदेशादन्यत् परं अतिदेशान्तरं नह्यस्तीति योजना क्रियते, तदा **ततो ब्रवीति च भूय** इत्यस्यायमर्थः— **ततः** नेतिनेत्यादेशानन्तरं भूयः **ब्रवीति** श्रुतिः "अथ नाम धेयम् सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यम् तेषामेष सत्यमि"ति॥ यदुक्तम्— प्रमाणसिद्धस्य रूपस्य

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिषेधायोगादिति, तदसत्; रूपस्याविद्याविलसितत्वेन तद्बोधकमानानामाभासत्वात्॥ यदुक्तम्— ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वप्रतिपादनेन प्रतिषेधो युक्त इति, तत्तुच्छम्; नहि ब्रह्मणो निरात्मतया वाङ्मनसातीतत्वं प्रतिपाद्यते, किं तर्हि? ब्रह्मणः सर्वेषां नः प्रत्यगात्मतया विषयित्वे न श्रुत्या तत्प्रतिपाद्यते॥ तस्मात् ब्रह्म परिशिनष्टि रूपे प्रतिषेधति। तर्हि ब्रह्म सर्वैः कस्मात् न गृह्यते? इति चेत्, अव्यक्तत्वात्। तदपि कुतः? इति चेत्, "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा"। "स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते"। "अस्थूलमनणु" "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्।" "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरिन्द्रियाद्यग्राह्यत्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणो ऽव्यक्तत्वम्। तर्हि तद्ब्रह्म मुमुक्षवः कथं कदा साक्षात्कुर्वन्ति? इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारं भगवान् सूत्रकारः उपदिशति— **अपीति॥ संराधने** ध्यानकाले एकाग्रचित्तेन प्रत्यगात्मतया ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्ति, कस्मात्? **प्रत्यक्षानुमानाभ्यां** प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्ये निरपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। श्रुतिस्तावत्— "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इत्याद्या। "यं विनिद्राः जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः। ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानाः तस्मै योगात्मने नमः," इत्याद्या स्मृतिः। ततश्च ध्यानेन प्रतिबन्धनिवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षो भवत्येव। नच— इदं ध्यानं सर्वसाधारण्येनोपदिश्यमानं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्यचाऽप्युक्तम्,—

"बहुव्याकुलचित्तानां विचारात् तत्त्वधीर्न चेत्।
योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति॥" इति।
संशयादिरहितानां ध्याननिष्ठा चेत् स्याद् दृष्टं सुखम्।

तदुक्तं भगवता—

"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

संशयादिग्रस्तपण्डितकर्तव्यत्वेन उपदिष्टमिति कथमुच्यत इति— वाच्यम्: "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इत्यत्र संशयादिरहितानां पण्डितानां तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थज्ञानमात्रेण परमपुरुषार्थप्रतिपादनेनास्य सूत्रस्य संशयादिग्रस्तपण्डितविषयत्वावगमात्, अन्यथा पूर्वोत्तरयोर्विरुद्धं वदन् सूत्रकार उन्मत्ततुल्यः स्यात्। तस्मादिदं सूत्रं संशयादिग्रस्तपण्डितविषयमेव न सर्वसाधारणमिति भावः॥

संमत्यन्तरमाह— **अन्यच्चेति॥ धीदर्पः** संशयादिः। ननु केचित् ज्ञानिनः संशयादिरहिता पण्डिताः ध्यानं कुर्वन्तो दृश्यन्ते, तत् किमर्थं कुर्वन्ति? इत्याशङ्क्य दृष्टसुखार्थमित्याह— **संशयेति।** पण्डितानामित्यनुसङ्गः। **दृष्टमिति।** तदर्थं ध्यानं कुर्वन्ति इति भावः। तत्र भगवद्वचनमुदाहरति— **तदुक्तमिति।** न विद्यते ऽभिनिवेशो ऽन्यस्मिन् मायिके येषां **तेऽनन्याः मां** सर्वेषां प्रत्यगात्मानं वासुदेवं "ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि"

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तेषां नित्याऽभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥"
"मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥"
इति ।

इत्युपक्रम्य "अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तत् नासदुच्यते" इत्यादिना प्रतिपाद्यमानम् । **चिन्तयन्तः** अन्वेषणं कुर्वन्तः । **ये जनाः** साधनचतुष्टयसंपन्नाः । **पर्युपासते** विजातीयप्रत्ययानन्तरिततया ध्यानं कुर्वन्ति । अतएव **नित्याभियुक्तानां तेषां अहम् योगक्षेमं वहामि** । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः । **ननु—** अखण्डैकरसानन्दब्रह्मात्मनिष्ठानां लौकिकानन्दजातस्य तत्रैवान्तर्भावादप्राप्तांशस्यैवाभावात् ब्रह्मानन्दस्य प्रत्यग्रूपतया नित्यप्राप्तत्वात् कथं भगवान् तेषां योगक्षेमं वहामीति वदति ? इति— **चेत्, उच्यते ;** यद्यपि तेषामप्राप्तांशस्याभावात् ब्रह्मानन्दस्य नित्यप्राप्तत्वाच्च योगक्षेमौ न स्तः; तथापि अनात्मन्यात्मबुद्धिपरित्यागेन ब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थानं योग इत्युपचर्यते । प्रबलप्रारब्धभोगेनापि ब्रह्मनिष्ठातोऽप्रच्युतिः क्षेम इत्युपचर्यते । एतादृशयोगक्षेममेव वहामीति भगवानाह ; त्यक्तसर्वैषणानामन्यादृशयोगक्षेमवहनायोगात् । अतः ध्याननिष्ठानां नियतादृष्टसुखं भवतीति भावः । भगवद्वचनान्तरमुदाहरति— **मच्चित्ता इति ।** **मयि सर्वेषां** प्रत्यगात्मन्यखण्डैकरसानन्दे नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे

42

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वासुदेवे **चित्तं** येषां ते तथोक्ताः। एवं सर्वत्र बोध्यम्। **ननु** एवं ज्ञानिनां ध्यानविधिः कुतो न स्यात्? "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः" इति श्रुतेः सत्त्वात्, न च— साचात्कारेण परम-पुरुषार्थलाभादुत्तरं ध्यानविधिर्निष्फलः इति— वाच्यम्; इदानीम् ब्रह्मसाचात्कारे सत्यपि यथा पूर्वसुखदुःखादिसंसारोपलंभान्न तावता पुरुषार्थसिद्धिः, किन्तु गुरूपसत्तिपूर्वकं श्रवणादिना ब्रह्म निश्चित्य यावज्जीवं ब्रह्मध्यानाभ्यासः कर्तव्य एव, अन्यथा यथेष्टचेष्टा-प्रसक्त्या मुमुक्षोर्नरकपातः स्यात्। **तथाहुः**— "निःसंगता मुक्ति-पदं यतीनां संगादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः। आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः संगेन योगी किमुतान्यसिद्धिः"। इति॥ अतो विषयासंगलक्षणयथेष्टचेष्टानिवृत्त्यर्थं ध्यानविधिरपेक्षितः। तदप्युक्तम्— "संगं त्यजेत् मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना विसृजेत् बहिरिन्द्रियाणि। एकश्चरेत् रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसंगः।" इति। न च— इदं साधक-विषयं न सिद्धविषयमिति— वाच्यम्; "यस्मात् भिक्षुः हिरण्यं रसेन दृष्टं चेत् स ब्रह्महा भवेत्" इत्यादिना सिद्धस्यापि विषयासक्त्या पातित्याभिधानात्, "तमेव धीरो विज्ञाये"ति श्रुतिमूलत्वाच्च। अतएव वेदान्तशास्त्रं ध्यानविधिपरमिति वदन्ति। अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनलाभावेन परिनिष्पन्नवस्तुपरतया-ऽनुवादकत्वेन शास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगात्। तस्मात् शास्त्रेण ज्ञानानन्तरं ध्यानविधानात् सर्वैः मुमुक्षुभिः पण्डितैरपण्डितैः संशयादिरहितै तद्वस्तैर्वा ब्रह्मज्ञानोत्तरं यावज्जीवं ब्रह्मध्यानं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न तु ज्ञानिनो ध्यानविधिः; देहाऽभिमानशून्यतया कर्तृत्वाऽभावेन तस्य विधिकिङ्करत्वाऽयोगात्। तदु-

---

कर्तव्यमेवेत्याशङ्क्याह— **न तु ज्ञानिन इति** ॥ देहाभिमानो[१] द्विविधः— कर्मजो भ्रान्तिजश्चेति। कर्मक्षयात् आद्यो निवर्तते, द्वितीयस्याज्ञानमूलत्वेन ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्ते तन्मूलभ्रान्तेरपि निवृत्तत्वात् भ्रान्तिजाभिमानोऽपि निवर्तते। ततश्च ज्ञानिनो देहाभिमानशून्यस्य कर्तृत्वादिनिवृत्तौ सर्वाधिकारनिवृत्तेः कुतो ध्यानविधिः ? तदुक्तम्—"व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा। येऽत्राधिकारिणो मर्त्या नाधिकारोऽक्रियत्वतः। शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते जानन् कस्मात् शृणोम्यहम्। मन्यन्तां संशयापन्नाः न मन्येऽहमसंशयः। विपर्यस्तो निदिध्यासेत् किं ध्यानमविपर्यये॥" इति॥ न च—एवं शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तिः, ब्रह्मात्मभावस्य मानान्तरायोग्यत्वेन शास्त्रस्य विधिपरत्वानङ्गिकारे ततः प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन शास्त्रत्व[२]मेव न स्यादिति— वाच्यम्, हित-

---

(१) देहाभिमानो नाम देहात्मताभिमानः यः पुरुषस्य कर्माधिकारं प्रयोजयति, न तु घटादिपदार्थवत् देहसत्त्वज्ञानमात्रम्। तथाच ज्ञानिनो देहादितत्त्वेऽपि देहात्मताभिमानाभावात् न कर्मस्वधिकारः। स चाध्यासपूर्वक एव न कर्मजः; कर्मणा देहाभिमानो देहाभिमानेन कर्मेत्यन्योन्याश्रयात्। तदुक्तं भाष्यकारैः— तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् न; शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् तद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरंपरैषाऽनादित्वकल्पनेति। व्यक्तं चैतत् भामत्यां जिज्ञासाधिकरणे।

(२) मानान्तरायोग्यधर्मबोधकवाक्यमिव वेदान्तवाक्यमपि विधेयोपासनादिपरमेव युक्तं न तु सिद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरमिति समन्वयाधिकरणपूर्वपक्षः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

शासनाच्छास्त्रत्वोपपत्तेः। न च— एवमप्यनुवादकत्वेनाप्रामाण्यमिति— वाच्यम्, ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वेन तदयोगात्। तस्मात् वेदान्तशास्त्रं न ध्यानविधिपरम्। अत एव सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां समन्वयाध्याये चतुर्थाधिकरणे "तत्तु समन्वयादि"त्यत्र शास्त्रस्य विधिपरत्वं पूर्वपक्षीकृत्य सिद्धान्ते वस्तुनिष्ठत्वेन वेदान्तानां प्रामाण्यं समर्थितम्। **ननु**— एवं सति "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः" इति श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगः इति— **चेत्**, न; विज्ञायेत्यनेन श्रवणजन्यज्ञानस्यैव विवक्षितत्वेन तदुत्तरं ब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य ब्रह्मध्यानविधानोपपत्तेर्नाप्रामाण्यं श्रुतेः। न च- एवमपि साक्षात्कारानन्तरं ध्यानविध्यनङ्गिकारे यथेष्टचेष्टा(१)-प्रसंग इति— वाच्यम्; (२)देहाभिमानशून्यत्वेन तदयोगात्, "निस्संगता मुक्तिपदं," "सगं त्यजेत्" इति वचनद्वयस्य साधकविषयत्वाच्च। यद्यपि "यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं चेदित्या"दि वाक्यं विद्वत्संन्यासप्रकरणे पठितं सिद्धविषयमिवाभाति; तथापि सिद्धस्य देहाभिमानशून्यतया रागादिप्रसक्तेरभावेन साधकविषयकमेवेदं वाक्यं सिद्धं स्तौति॥

(१) निषिद्धकर्माचरणमपि स्यात् विधिष्विव निषेधेष्वप्यधिकाराभावादिति भावः।

(२) देहाभिमानशून्यत्वेनेत्यस्य देहाभिमानशून्यत्वेऽपीत्यर्थः। विधिषु ज्ञानोऽधिकारी न निषेधेष्वित्यादिना भामत्यां निषेधेषु न ज्ञानिनोऽधिकार इति निरूपितम्। बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिककारास्तु— ज्ञानिनां निषिद्धेष्विष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न प्रवृत्तिरिति निरूपयन्ति॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

क्तम्—"अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिव"-दिति। भाष्यकारैरप्युक्तम्—"अहं ब्रह्मास्मीत्ये-

---

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— **देहाभिमानेति**॥ ज्ञानिनः ध्यानविध्यभावे व्याससूत्रं संवादयति— **तदुक्तमिति**॥ अधिकरणं पूर्वमनुक्रान्तम्। यद्यात्मा ब्रह्म स्यात् तर्ह्यनुज्ञापरिहारौ निर्विषयौ स्याताम् इति चेन्न; **देहसंबन्धात्** देहाभिमानात् "गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्," **इत्यनुज्ञा,** "गुर्वङ्गनां नोपेयात्" इति **परिहारः,** एतौ अनुज्ञापरीहारौ देहाभिमानात् आत्मनो ब्रह्मत्वाज्ञानदशायामुपपद्येते, ब्रह्मज्ञानदशायामात्मनस्तदभावादुभयमपि नास्त्येव। तत्र ज्योतिरादिवदिति दृष्टान्तः। यथाऽग्निः श्मशानसंबन्धी परिह्रियतेऽन्यस्तूपादीयते, यथा वा पुरीषं मनुष्यशरीरसंबन्धि परित्यज्यते गवां शरीरसम्बन्ध्युपादीयते, तस्य पवित्रत्वात् तद्वत् देहाभिमानिनोऽनुज्ञापरीहारौ, अन्यस्य तु न किमपि कर्तव्यमस्ति। तदुक्तम्— "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् आत्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते। नैव तस्य कृतेनार्थः नाकृतेनेह कश्चन। न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः।" इति॥ पुराणेऽप्युक्तम्— "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः। नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्।" इति॥ तथा देहाभिमानादनुज्ञापरीहारौ दर्शयत् सूत्रं अर्थात् तच्छून्यस्य सर्वकर्तव्यताभावं दर्शयतीत्यभिप्रायः। तत्र भाष्यसमतिमाह— **भाष्यकारैरिति**॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणीति देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वाऽनुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्ति"रिति। तदुक्तं—

"गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्।
तत्सद्ब्रह्माऽहमस्मीति बोधे कार्यं कथं भवेत्॥"

इत्युक्तम्।

"सूत्रार्थो[१] वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः" इति श्लोकोक्तलक्षणं भाष्यं कुर्वन्तीति भाष्यकाराः तैरित्येतत्। ब्रह्मविदां वचनमपि संवादयति-**गौणेति**॥ आत्मा त्रिविधः— गौणात्मा मिथ्यात्मा मुख्यात्मा चेति। पुत्रभार्यादयो **गौणात्मानः**। अन्नमयादयः पञ्चकोशाः **मिथ्यात्मानः**। तेषामधिष्ठानभूतो यस्सिदात्मा सच्चिदानन्दैकरसः स **मुख्यात्मा**। आत्मनोऽसत्व इत्यार्षत्वात् रेफलोपो न दोषाय। ततश्च गौणमिथ्यात्मनोरसत्त्वे मिथ्यात्म निश्चये पुत्रदेहादीनामात्मत्वबाधनात् सर्वेषामधिष्ठानभूतसच्चिदानन्दैकरसब्रह्माहमस्मि इति बोधे जाते सति **कार्यं** कर्तव्यं **कथं भवेत्** न किमपि कर्तव्यं स्यादित्यर्थः। तथाच

---

(१) सूत्रकारवाक्यमिव भाष्यकारवाक्यमपि सम्यगादरणीयम्। न हि सूत्राननुगतार्थप्रतिपादकं वाक्यं भाष्यपदमर्हति। एतेन भाष्यलक्षणग्रन्थोऽप्यत्र सङ्गत एवेति सूचितमिति॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ज्ञानिनो ध्यानाऽभावे व्यवहारप्राचुर्याद् दृष्टदुःख-

श्रुतिः—"स ब्राह्मणः केन स्यात् येन स्यात् तेनेदृश एव एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयान्" इत्याद्या स्मृतिरपि—"एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत। स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्" इत्याद्या ज्ञानिनः सर्वकर्तव्यताभावं कृतकृत्यताञ्च दर्शयतः। तस्मात् ज्ञानिनः कर्तव्यताभावात् ध्याननिष्ठा चेत् स्यात् तदा दृष्टसुखं भवति, अतो न तद्विधिगन्धोऽपीति भावः। **ननु** ज्ञानिनो ध्यानविध्यभावेन प्रारब्धवशेन बहिर्व्यवहारप्रसक्त्या असंभावनादिप्रसक्त्या मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह— **ज्ञनिन इति॥ दृष्टेति॥** मात्रशब्देनासंभावनादि व्यावर्त्यते। नहि श्रवणमननिदिध्यासनैर्निश्चिततत्त्वस्य स्वतो निवृत्तस्य करतलामलकवत् स्वस्वरूपमद्वयानन्दमनुभवतः संशयादि संभवति। तदुक्तम्—"विद्याविग्रहमग्रहेण पिहितं प्रत्यञ्चमुच्चैस्तरां उत्कृष्टोत्तमपूरुषं मुनिधिया मुञ्जादिषिकामिव। कोशात् कारणकार्यरूपविकृतात् पश्यामि निःसंशयं नासीदस्ति भविष्यति क्व नु गतः संसारदुःखोदधिः।" इति॥ **ननु** मास्तु संशयादिः, अज्ञानमेव मोक्षप्रतिबन्धकं स्यात्, कथमन्यथा प्रारब्धभोगः? इत्याशङ्क्याह। **नेति॥** अपरोक्षज्ञाने विरोधिनि सति ब्रह्माज्ञानायोगात् बाधितानुवृत्त्या द्वैतदर्शनमात्रेण प्रारब्धभोगोपपत्तेर्न मोक्षप्रतिबन्धः। तदुक्तं वार्तिककारैः—"तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः। अविद्या

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मात्रं न मोक्षप्रतिबन्धः। तदुक्तं—"तन्निष्ठस्य मोक्षो-

सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति।" इति॥ संक्षेपशारीरकाचार्यैरप्युक्तम्— "पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयम् तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते। आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चम्॥ अद्वैतमप्यनुभवामि करस्थबिल्वतुल्यं शरीरमहिनिर्ल्वयनीवदीक्षे। एवञ्च जीवनमिव प्रतिभासनञ्च निश्श्रेयसाधिगमनं मम सुप्रसिद्धम्॥" इति। तस्मात् ज्ञानेनाज्ञानतत्कार्यसंशयादीनां निवृत्तत्वात् प्रारब्धाधीनव्यवहारे सत्यपि ज्ञानिनो मोक्ष उपपद्यत इति भावः। तत्र सम्मतिमाह— **तदुक्तमिति॥** समन्वयलक्षणे स्थितम्— "ईक्षतेर्नाशब्दम्— "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं" इत्युपक्रम्य "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुत्या जगतः कारणं किञ्चित् श्रूयते। तत्र संशयः— प्रधानादि जगत्कारणम्, अहोस्वित् ब्रह्म वेति। तत्र ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् परिणामित्वाच्च त्रिगुणात्मकं प्रधानमेव जगत्कारणम्,(१) न ब्रह्म; तस्यापरिणामित्वात् इति प्राप्ते—अभिधीयते; न प्रधानं जगत्कारणं सच्छब्दवाच्यम्, **अशब्दम्** यतः। कथमशब्दत्वमिति चेत् "तदैक्षत बहु स्यां

---

(१) अत्रायमनुमानप्रयोगः— प्रधानं न जगत्कारणं सदेवेति वाक्यघटकसच्छब्दप्रतिपाद्यत्वाभावात् इति एकः। अपरः प्रधानं न सच्छब्दवाच्यम् सच्छब्दसमानाधिकरणेक्षित्यनन्वयित्वात्। सच्छब्दः न प्रधानपरः ईक्षितिशब्दसमानाधिकरणत्वादिति वा इति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पदेशा" दिति। तस्मिन् ब्रह्मात्मनि निष्ठा अनन्यव्यापारतया परिसमाप्तिः पर्यवसानं यस्य स तथा तस्य, ज्ञानैकशरणस्येति यावत्।

प्रजायेय" इति कारणस्येक्षितृत्वश्रवणात् ईक्षितृत्वस्य चेतनधर्मत्वात् प्रधानस्याचेतनत्वेन तदयोगात्। **ननु** प्रधानस्यापि गौणमीक्षितृत्व भविष्यतीति—**चेत्,** न; "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति कारणे सत्यात्मशब्दप्रयोगादचेतने तदयोगात्। अचेतनेऽप्यात्मशब्दो गौणो भविष्यतीत्याशङ्क्य तदुत्तरत्वेनेदमाह—**तन्निष्ठेति॥** सूत्रं व्याचष्टे—**तस्मिन्निति॥** अयमर्थः—यदि प्रधानं जगत्कारणं स्यात्, तर्हि "आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशो न स्यात्। न ह्यचेतनप्रधाननिष्ठस्य मोक्षोपदेशः संभवति; "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति परमात्मविज्ञानदन्यस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिषेधात्। किञ्च तत्त्वमसीति चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतनतदात्म्यनिष्ठोपदेशायोगात् न तज्ज्ञानात् मोक्षः संभवति। तस्मात् न प्रधानं जत्कारणम्, किन्तु ब्रह्मैव। ततश्च तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ब्रह्मज्ञानैकशरणस्य न मोक्षप्रतिबन्धः। "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।" इति भगवद्वचनाच्चेति भावः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथैव भगवानप्याह—

"य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥
यस्य नाऽहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥" इति ।

शेषोऽपि—

"हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।
परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥" इति ।

विद्यारण्यैरप्युक्तम्—

"पूर्णे बोधे तदन्यौ द्वौ प्रतिबद्धौ यदा तदा ।

तत्र भगवत्संमतिमाह— **तथैवेति** ॥ **पुरुषं** पूर्णं अपरिच्छिन्नानन्दस्वरूपमिति यावत् । **गुणैः** सत्त्वादिभिः सह प्रकृतिञ्च वेत्तीति संबन्धः । **सः** निवृत्ताविद्यो ब्रह्मीभूतः । **सर्वथा** सर्वप्रकारेण । **वर्तमानः** यथेष्टव्यवहारं कुर्वन्नपीत्यर्थः । उक्ताभिप्रायो भगवतैवोद्घाटित इति दर्शयितुमष्टादशाध्यायश्लोकमुदाहरति— **यस्येति** ॥ उक्तार्थे शेषवचनमुदाहरति— **शेषोऽपीति** ॥ **हयमेधः** अश्वमेधः । **परमार्थवित्** अहंब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कारवान् । वृद्धवचनान्तरमुदाहरति— **विद्यारण्यैरिति** ॥ वैराग्योपरमा-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मोक्षो विनिश्चितः किं तु दृष्टं दुःखं न नश्यति ॥"
इति।

वन्यौ द्वौ। "वैराग्यबोधोपरमाः सहायास्ते परस्परम्। प्रायेण सह वर्तन्ते वियुज्यन्ते क्वचित् क्वचित्।" इति वैराग्यादीनां परस्परसहायत्वमुक्त्वा क्वचित् कस्यचित् वियोगमुक्त्वा कस्य पुंसः त्रयाणां सहावस्थानं केन वा कस्यचित् वियोगो भवतीत्याकांक्षायां— "त्रयोऽप्यत्यन्तपक्वाश्चेत् महतः तपसः फलम्। दुरितेन क्वचित् किञ्चित् कदाचित् प्रतिबध्यते॥" इति कस्यचिदुत्तमाधिकारिणः पुरुषधौरेयस्य महता तपसा परमेश्वरानुग्रहेण च वैराग्यादीनां सहावस्थानमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणः दुरितेन त्रयाणामन्यतमस्य प्रतिबन्धमुक्त्वा कस्मिन् पूर्णे किं फलं भवतीत्याकांक्षायां— "वैराग्योपरमे पूर्णे बोधस्तु प्रतिबध्यते। यस्य तस्य न मोक्षोऽस्ति पुण्यलोकस्तपोबलात्॥" इति वैराग्योपरमयोः पूर्णत्वे बोधस्य प्रतिबन्धफलमुक्त्वा तद्विपरीत इदमाह— **पूर्णो इति**॥ तत्र त्रयाणां साधनस्वरूपं फलं च तैरेव व्युत्पादितम्— "दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोगे स्वदीनता। असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयो ह्यमी॥ श्रवणादित्रयं तद्वत् तत्त्वमिथ्याविवेचनम्। पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः॥ यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संचयः। स्युर्हेत्वाद्याः उपरतेरित्यसङ्कर ईरितः॥ ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्यावधिर्मतः। सुप्तिवत् विस्मृतिः सीमा भवेदुपरमस्य हि। देहात्मवत् परात्मत्वदार्ढ्ये बोधः समाप्यते॥" इति॥ ततश्च यस्य बोधः पूर्णः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

बोधस्य पूर्णत्वावधिर्विष्णुपुराणे पराशरेण दर्शितः—

"अहं हरेः सर्वमिदं जनार्दनो
नान्यत्ततः कारणकार्यजातम् ।
ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो
भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥" इति ।

वैराग्योपरमौ प्रारब्धकर्म्मणा प्रतिबद्धौ यदा तदा तस्य मोक्षः सिद्ध एव ; "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादि श्रुतेः, किन्तु प्रारब्धकर्मवशेन व्यवहारप्राचुर्यात् दृष्ट-सुखं न नश्यति, तन्निवर्तकस्य योगस्य प्रतिबद्धत्वादिति भावः । न च—प्रारब्धापेक्षया योगस्य प्रबलत्वात् कथ तस्य प्रतिबन्ध इति—वाच्यम् ; अवश्यम्भाविप्रारब्धस्य योगापेक्षया प्रबलत्वात् । तदुक्तम्—"अवश्यम्भावि भावानां प्रतीकारो भवेद्यदि । तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥" इति ॥ **ननु** बोधे पूर्णे वैराग्यपरमयोः प्रतिबन्धेऽपि मोक्षो भवतीत्युक्तम्, तत्र बोधस्य पूर्णत्वं किदृशमित्याकांक्षायां असम्भावनाविपरितभावना-राहित्यं ब्रह्मसाक्षात्कारस्य पूर्णत्वमित्यभिप्रेत्य तत्र विष्णुपुराण-वचनमुदाहरति— **बोधस्येति ॥** अज्ञानतत्कार्य्यं हरतीति **हरिः** भगवान् वासुदेवः परमात्मा । **ततो** हरेः कारणञ्च कार्यजातञ्च **कारणकार्यजातम् अन्यत्** किमपि नास्ति ; कार्यकारणयोर्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तद्व्यतिरेकेणाभावादिति भावः । **द्वंद्वगदाः** शीतोष्णमानापमानानि द्वन्द्वव्याधयः । संशयविपर्यास-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ब्रह्मगीतायां ब्रह्माणं प्रति शिवेनापि—

(१)"अहं हि सर्वं न च किं चिदन्य—

न्निरूपणाधामनिरूपणाधाम् ।

इयं हि वेदस्य परा हि निष्ठा

ममाऽनुभूतिश्च न संशयश्च ॥" इति ।

उपदेशसाहस्रिकायामपि—

"देहात्मज्ञानवद् ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।

आत्मन्येव भवेद्यस्य सोऽनिच्छन्नपि मुच्यते ॥"

इति ।

"अयमस्मीति पूरुषः" इत्यत्राऽयमिति श्रुते-

शून्यतया गुरूपदिष्टमहावाक्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारे सत्यज्ञानतत्कार्यं विनश्यति; "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रुतेरिति भावः ॥ तत्र स्कन्दपुराणवचनमप्युदाहरति— **ब्रह्मेति** ॥ शिवेनापि बोधस्य पूर्णत्वावधिर्दर्शित इत्यनुषज्यते । तत्र आचार्यवचनमप्युदाहरति—

उपदेशेति ॥

ग्रन्थान्तरसम्मतिमाह— **अयमित्यादिना** ॥ परमप्रकृतमुप-

---

(१) अत्र च सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन श्रवणादिनैव ब्रह्मसाक्षात्कारः ततः एव ब्रह्मभावलक्षणैव मुक्तिर्भवत्येवेति चावधारणं विवक्षितमिति एतदर्थाऽवष्टम्भकतया "तमेव विदित्वा" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती"ति च श्रुत्युपन्याससमहिम्ना सूच्यते । तत्र तं विदित्वैवेति योजनया ब्रह्मसाक्षात्कारेणैवेति ब्रह्मैव भवतीति विभागेन ब्रह्मभाव एव मुक्तिरिति च गम्यते ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्तात्पर्यप्रतिपादनव्याजेन विद्यारण्यैरपि दर्शितं तृप्तिदीपे—

"असन्दिग्धाऽविपर्यस्तबोधो देहात्मताक्षये ।
तद्वदात्मनि निर्णेतुमयमित्युच्यते पुनः ॥" इति ।

सर्वथापि श्रवणादिनात्मब्रह्मसाक्षात्कारस्ततो ब्रह्मभावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति सिद्धम् । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" "तरति शोकमात्मवित्" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" ।

संहरति—**सर्वथेति** ॥ ततः किं? तत्राह—**तत इति** ॥ तं परमात्मानम् । **विदित्वा** ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य । **मृत्युं** संसार कारणमज्ञानम् । **अत्येति** अतिक्रामति नाशयतीत्यर्थः । शोकमिति संसारकारणमज्ञानमुपलक्ष्यते । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीव इति **संप्रासाद** इति सुषुप्तिवाचकेन संप्रसादशब्देन तद्वान् जीवो लक्षणया प्रतिपाद्यते । **अस्माच्छरीरात्** स्थूलरूपात् । **समुत्थाय** विवेकेण तदभिमानं त्यक्त्वा । स्वेन **रूपेण** ब्रह्म अभिनिष्पद्यते । अयमर्थः—अहं ब्रह्मास्मीति स्वस्वरूपेण ब्रह्म साक्षात्कृत्य **परं ज्योतिः संपद्यते** परमात्मा भवतीति । यो ब्रह्मीभूतः **सः उत्तमः पुरुषः** उद्गतं निवृत्तं तमः अज्ञानं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्॥"

"यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो-भवती"ति।

"एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारते" त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः॥ शेषोऽप्याह—

यस्यासावुत्तमः, अज्ञानतत्कार्य्यातीतः। **पुरुषः** पूर्णः। "नैतेन किञ्चनानावृतं नैतेन किञ्चनासंवृतमि"ति श्रुतेः। **अयं** नित्यापरोक्षस्वरूपः पुरुषः सर्वसाक्षी अह**मस्मीति**। **आत्मानं** प्रत्यगात्मानम् **जानीयात् चेत्** कश्चित् स किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति संबन्धः। अत्र चेदिति ज्ञानाधिकारिणोऽत्यन्तदुर्लभत्वं सूचयति; "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्" इति श्रुत्यन्तरात्,—"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चित् मां वेत्ति तत्त्वतः"। इति भगवद्वचनाच्च। कृतं कृत्यं येनासौ **कृतकृत्यः**। एतत् कृतकृत्यत्वं विद्यारण्यश्रीपादैः प्रपञ्चितम्—"ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्ध्यै मुक्तेश्च सिद्धये। बहु कृत्यं पुरास्याभूत् तत्सर्वमधुना कृतम्॥ तदेतत् कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरस्सरम्। अनुसंदधते चायमेवं तृप्यति नित्यशः॥ दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया। परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया॥ अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः। सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"वृक्षाग्राच्च्युतपादो यद्वदनिच्छन्नपि क्षितौ पतति।
तद्वद्गुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवली भवति॥" इति।

॥ इति तत्त्वानुसन्धाने तृतीयः परिच्छेदः॥

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा। येऽत्राधिकारिणो मर्त्याः नाऽधिकारोऽक्रियत्वतः। निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च। द्रष्टारश्च कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात्॥ गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना। नान्यारोपितसंसार-धर्मान्नैवमहं भजे।" इत्यादि॥ **एतत्** ब्रह्मात्मतत्त्वम्। **बुध्वा** ब्रह्मास्मीति साक्षात्कृत्य। **बुद्धिमान्** कुशलः। तत्र शेषवचन-मुदाहरति— **शेषोऽपीति**॥ तस्माद्विचारिततत्त्वमस्यादिवाक्य-जन्यसाक्षात्कारेण नित्यनिरतिशयाखण्डैकरसानन्दब्रह्मभावलक्षणा मुक्तिर्भवतीति सिद्धम्॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-श्रीमत्स्वयं-प्रकाशानन्दसरस्वती-पूज्यपाद-शिष्यभगवन्महादेवसर-स्वतीविरचिते तत्त्वानुसंधानव्याख्यानेऽद्वैतचिन्ता-कौस्तुभे तृतीयः परिच्छेदः॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

सा च मुक्तिर्द्विविधा, विदेहमुक्तिर्जीवन्मुक्तिश्चेति ।

यच्चिन्तयाऽऽप्ताः परमात्मभावमज्ञानतत्कार्यनिवर्तनेन ।
त्यक्तैषणाः संयमिनो महान्तस्तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये ॥१॥

ब्रह्मसाक्षात्काराद्विदेहमुक्तिरेकैव भवति, न जीवन्मुक्तिः; प्रमाणाभावात् । न च— "विमुक्तश्च विमुच्यते" "स जीवन्मुक्त उच्यते" । "स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचनानां सत्त्वात् कथं प्रमाणाभाव इति— वाच्यम्; तेषामन्यपर[१]त्वात् । किञ्च केयं जीवन्मुक्तिः अज्ञाननिवृत्तिर्वा, ब्रह्मभावो वा, आहोस्वित् जीवदवस्थायां कर्तृत्वादिबन्धनिवृत्तिर्वा । **नाद्यः**; विदेहमुक्तावतिव्याप्तेः । अतएव **न द्वितीयः** । **नापि तृतीयः**; जीवदवस्थायां भोगप्रदे प्रारब्धे कर्मणि सति कर्तृत्वादिबन्धनिवृत्तेरयोगात् । किञ्च कर्तृत्वादिबन्धः किं साक्षिणो निवार्यते, आहोस्विदहंकाराद्वा । **नाद्यः**; तत्त्वज्ञानेनैव वारितत्वात् । **न द्वितीयः**; भोगप्रदप्रारब्धकर्मणि सत्यहंकारगतस्य स्वाभाविकस्य कर्तृत्वादेः वारणायोगात् । न च— योगेन

(१) अस्मिन्मतेऽप्रमाणज्ञानानास्कन्दितपटुतमसंस्कारसहितप्रारब्धभोगक्षयाव्यवहितपूर्वकालिकज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति विदेहमुक्तिरेकैव न जीवन्मुक्तिर्नाम काचिदस्ति । पूर्वतनमते तु सा समस्तीति विशेषः ।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदभिभव इति—वाच्यम् "योगात् प्रारब्धस्य बलवत्त्वात्[१]। किञ्च साधनाभावाच्च जीवन्मुक्तिर्न सिध्यति; तत्त्वज्ञानस्य विदेहमुक्तिकारणत्वात्। न च—योगाभ्यास एव तत्साधनमिति—वाच्यम्; तस्य तत्त्वज्ञानसाधनत्वेनातत्साधनत्वात्। "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य नित्यतृप्तस्य योगिनः। नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेत् न स तत्त्ववित्॥" "तस्य कार्यं न विद्यते," इति च साक्षात्कारोत्तरं कर्तव्यप्रतिषेधाच्च"। किञ्च ज्ञानिनो देहाभिमानशून्यस्य कर्तृत्वाभावेन कर्तव्यप्रवृत्त्यसंभवेन तत्र अधिकारासंभावात् सा न संभवति। नहि निरधिकारजीवन्मुक्तिसाधनाभ्यासः संभवति। किञ्च प्रयोजनञ्च न पश्यामः तत्सिद्धेः। न च—ज्ञानरक्षादिकमेव तत्प्रयोजनमिति—वाच्यम्; प्रमाणजन्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनक्षमस्य बाधकासत्त्वे तद्रक्षाया दुर्निरूपत्वात्, तपसोऽन्यफलत्वात्, विसंवादाभावस्य समाध्यन्तर्भूततया ज्ञानसाधनत्वेन तत्फलत्वात् दुःखनाशसुखाविर्भावयोः ज्ञानफलत्वाच्च। तस्मात् प्रमाण-स्वरूप-लक्षण-साधनाधिकारि-प्रयोजनानां दुर्निरूपत्वात् जीवन्मुक्त्यभ्युपगमो निरर्थकः। तस्मात् तत्त्वज्ञानात् मुक्तिरेकरूपैवेति केचिद्वावदूकाः मन्यन्ते, तान्निराकर्तुकामो मुक्तिं विभजते—**सा चेति॥**

---

(१) यथाच प्रारब्धस्य योगापेक्षया प्रबलत्वेऽपि चिकित्सादिशास्त्रसार्थक्यम् तथोत्तरत्र निरूपयिष्यते। यत्तु योगस्य प्रारब्धापेक्षयापि प्राबल्यमुत्तरत्रोच्यते तत्कैषांचन पक्षेण न वस्तुगत्या। यथाहि समाधिदशायां जीवन्मुक्तत्वं तथा उत्थान दशायामपि जीवन्मुक्तत्वं विद्यते इति तस्य प्रारब्धेतरबन्धनिवृत्तिरूपत्वेनैवोपपत्तिर्वर्णनीयेति॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्वैविध्यमेवाह— **विदेहेति** ॥ अयं भावः— जीवन्मुक्तेः स्वरूप-प्रमाण-साधन-फलान्यनुपदमेव निरूपयिष्यति। तत्तदाक्षेपाणां तत्तन्निरूपणावसरे समाधानं वक्ष्यामः। न चात्राधिकार्यसंभवः; उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य चित्तविश्रान्तिं कामयमानस्य विद्वत्संन्यासिनः तत्राधिकारित्वात्[१]। न च— निवृत्ताविद्यस्य ब्रह्मसाक्षात्कारेणाभिमानशून्यतया कर्तृत्वाभावेन कथं तत्राधिकार इति— वाच्यम्; ज्ञानेनावरणशक्तिमदज्ञाननाशेऽपि प्रारब्धानुसारेण विक्षेपशक्तिमदज्ञानस्य लेशशब्दवाच्यस्य सर्वैरवस्थानाभ्युपगमेन बाधितानुवृत्त्या विदुषो देहाभिमानेन कर्तृत्व[२]संभवात्। न च— "तस्य कार्यं न विद्यते," "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य" इत्यादिस्मृत्या विदुषः कृतकृत्यस्य कर्तव्यप्रतिषेधात् न कर्तव्यशेषाभ्युपगम इति—

---

(१) स एव तत्राधिकारी यस्तत्फलकामः। तथाच जीवन्मुक्त्यधिकार्यपि स एव स्यात् यो जीवन्मुक्त्याशयः। न हि स्वर्गवान् पुरुषो यागेऽधिक्रियते। तथाचोक्तविधविद्वत्संन्यासिनो जीवन्मुक्तत्वात् न जीवन्मुक्त्यधिकारी सः किन्तु यो विदेहमुक्तिकामः साधनचतुष्टयसंपन्नो वा स एवेति परे मन्यन्ते। निवृत्ताविद्यस्य विदुषः जीवन्मुक्तिकर्तृत्वसमर्थनाद्युत्तरग्रन्थोऽपि परेषां मतेऽबाधित एव। जीवन्मुक्तस्याज्ञानलेशात् प्रारब्धभोगमात्रकर्तृत्वेऽपि सिद्धजीवन्मुक्तिकर्तृत्वव्यपदेशोऽपि कौस्तुभगतः चिन्त्योपपत्तिक एवेति।

(२) प्रारब्धकर्मानुसारेण तत्फलानुभवमात्रकर्तृत्वेऽपीतरांशकर्तृत्वाभावात् निवृत्ताविद्यस्योपासनादिकर्तृत्वव्यपदेशाभावात् निवृत्ताविद्योऽविश्रान्तचित्तोऽप्रसिद्ध एव। अत्र चोपासनपदेन निदिध्यासनं विवक्ष्यते वोत साक्षात्काराभ्यासो वा। आद्ये निदिध्यासनस्य साक्षात्कारफलकत्वात् साक्षात्कारसंपत्त्यनन्तरसनावश्यकत्वम्। तेनैव चित्तविश्रान्तिजन्मना साक्षात्कृतब्रह्मणः निवृत्ताविद्यस्य चित्तविश्रान्त्यर्थं पुनरुपासनानपेक्षा च। द्वितीये साक्षात्काराभ्यासो नाम तद्विरोधिवृत्तिनिरोध एव। स च प्रारब्धेतरविषयाननुसन्धानमेव। न च निवृत्ताविद्यस्य बाधितप्रारब्धेतरविषयजातस्य च विदुषः तत्संभवति। तथाच साधनचतुष्टयसंपन्न एव जीवन्मुक्तावधिकारीत्यपरे मन्यन्ते।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र तत्त्वज्ञानिनो भोगेन प्रारब्धकर्मक्षये वर्तमान-शरीरपातो विदेहमुक्तिः। तदुक्तं "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा ततः संपद्यते" इति।

वाच्यम्; अकृतोपास्तेर्विदुषोऽविश्रान्तचित्तस्य कर्तव्यशेषसत्त्वेन निरंकुशकृतकृत्यत्वासंभवात्। न च—अकृतोपास्तेः विश्रान्त-चित्तस्य ज्ञानमेव नास्ति इति—वाच्यम्; "ज्ञानस्य प्रमाणवस्तु-परतन्त्रत्वेन सर्वसाधारणत्वात्, अन्यथा याज्ञवल्क्यकहोलादीनां तत्त्वज्ञानाभावप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः, तद्दृष्टान्तेनास्मदादेः कस्यापि ज्ञानसाधनश्रवणादौ प्रवृत्त्यभावप्रसंगात्, उदाहृत-स्मृतेर्विश्रान्तचित्तज्ञानिविषयत्वात्। तस्मात् उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारः चित्तविश्रान्तिं कामयमानो विद्वत्संन्यासी जीवन्मुक्तिसाधनाभ्यासे-ऽधिकारीति मुक्तिविभागो युक्त इति संतोष्टव्यमायुष्मतेति॥ प्रथमोद्दिष्टां विदेहमुक्तिं निरूपयति—**तत्रेति**॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः। तत्र संमतिमाह—**तदुक्तमिति**॥ "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति वाक्यं विषयः। तत्र ज्ञानिनो वर्तमानदेहपाते वासनावशात् जन्मान्तरं भवति न वेति संशयः। तत्र तत्त्वज्ञानिनो ज्ञानेनाज्ञाने निवृत्तेऽपि यथा वासनावशात् प्रारब्धभोगः तथा भोगेन प्रारब्धक्षये वर्तमानदेह-पाते वासनाबलादपूर्वदेहान्तरप्राप्तिलक्षणं जन्म भवत्येवेति प्राप्ते—अभिधीयते—**भोगेन** सुखदुःखानुभवेन **इतरे** प्रारब्ध पुण्य[१]

(१) पुण्यमपि प्रारब्धं विदुषः दुःखजनकमेवेति तस्यापि विधूननमत्रोक्तम्॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अन्ये तु भाविशरीराऽनारम्भो विदेहमुक्तिः ।

पापे। **क्षपयित्वा** **नाशयित्वा**। **ब्रह्म** **संपद्यते** अखण्डैकरसानन्दब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते; न देहान्तरप्राप्तिलक्षणं जन्म प्राप्नोति; कारणाभावात्।

तथाहि ज्ञानेनाज्ञानसञ्चितकर्म्मणां नष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् भोगेन प्रारब्धकर्मणि प्रतिबन्धे नष्टे सवासनस्य विक्षेपशक्तिमदज्ञानस्यापि नष्टत्वात् ज्ञानी देहान्तरप्राप्तिलक्षणं जन्म न प्राप्नोति, किन्तु ब्रह्मैव संपद्यते। तथाच श्रुतिः— "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति। **ननु—** अनेकजन्मप्रदप्रारब्धकर्मणि सति प्रथमजन्मनि तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ जन्मान्तरं भवति न वा। **आद्ये** ज्ञानस्य पाक्षिकत्वप्रसंगः, **द्वितीये** "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति शास्त्रविरोधः प्रसज्येतेति— **चेत्,**

अत्र **केचित्**[१]— यथा "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि"त्यत्र देवादीनां देहान्तरप्राप्तावपि तत्त्वज्ञानस्य न बाधोऽस्ति स्वाधिकारावसाने मोक्षस्य भवतीत्यभ्युपगतम्, तथात्रापि प्रमाणबलात् तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि प्रथमजन्मनि प्रारब्धकर्मप्राबल्येन जन्मान्तरं भवति अज्ञानस्य बाधस्य भवति,

(१) इदं च जीवन्मुक्त्यभ्युपगमपक्षेण। जीवन्मुक्तानां यद्यपि न कर्मोपासनादिकमपेक्षितम्। तथापि लोकसंग्रहार्थं तदपेक्षितम्। तदुक्तं— "लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसी"ति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सा च तत्त्वज्ञानोत्पत्तिसमकालैव। ज्ञानेनाऽज्ञाने निवृत्ते संचितकर्मणां नाशादागामिकर्मणामश्लेषा-

---

प्रारब्धस्य फलस्याज्ञानाविरुद्धत्वात्। अन्यथा अधिकारिपुरुषाणामपि तथात्वप्रसंगः। ततश्च ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षोऽपि न विरुध्यते। अतोऽज्ञानस्य न पाक्षिकत्वम्, न वा "नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति" शास्त्रविरोधः इति— **वदन्ति** ॥

अपरे तु—"यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्कस्सदा शुचिः। स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते"॥ "य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह। सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां तत्त्वज्ञानिनो जन्मप्रतिषेधात् तादृशप्रारब्धकर्मणि सति प्रथमजन्मनि श्रवणादौ सत्यपि ज्ञानं नोत्पद्यते, किन्तु चरमजन्मनि तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते। तदुक्तम्— "यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तस्मिन्नेव महामते। विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम्।" इति। कालिदासेनाप्युक्तम्— "जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये निश्शेषपाशपटलच्छिदुरा निमेषात्। कल्याणि! देशिककटाक्षसमाश्रयेण कारुण्यतो भवति सा भववेददीक्षा॥" इति॥ सर्वथापि प्रारब्धक्षये ज्ञानी ब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठत इति सिद्ध"मिति चतुर्थं निरूपितम्। [1]विदेहमुक्तौ पक्षान्तरमाह— **अन्येत्त्विति** ॥ भाविशरीरानारंभलक्षणाया विदेहमुक्तेर्ज्ञानसमकालत्वं कथमित्या-

---

(१) अस्मिन्मते विदेहमुक्तिरेकैव न जीवन्मुक्तिरस्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

द्भोगेन प्रारब्धक्षयाच्छरीरान्तराऽऽरम्भकस्याऽसंभवात् भाविशरीराऽनारम्भस्य ज्ञानसमकालत्वं युज्यते ।

तदुक्तम्—

"तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥" इति ।

एवं वर्णयांचक्रुः ।

श्रवणादिभिरुत्पन्नसाक्षात्कारस्य विद्वत्संन्यासिनः कर्तृत्वाद्यखिलबन्धप्रतिभासनिवृत्तिर्जीवन्मुक्तिः(1) ।

शङ्कयाह— **ज्ञानेनेति** ॥ तत्र संमतिमाह— **तदुक्तमिति** ॥ क्रमप्राप्तां जीवन्मुक्तिं निरूपयति— **श्रवणेति** ॥

जीवदवस्थायामिति शेषः । अन्यथा विदेहमुक्तावतिव्याप्तिः स्यात् । **यदुक्तम्—** भोगप्रापकप्रारब्धकर्मणि जाग्रति सति

---

(१) प्रारब्धभोगेतरनिखिलबन्धनिवृत्तिरेव जीवन्मुक्तिः । योगाभ्यासेन प्रारब्धभोगस्यापि निवृत्तिरिति न युक्तम्; "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे"ति सूत्रविरोधात् । चिकित्साशास्त्रं हि आधिभौतिकदुःखनिवर्तनार्थम् । आधिभौतिकं च दुःखं यथावत् पाञ्चभौतिकशरीरापरिरक्षणेन पूर्वतनप्रारब्धकर्मानुसारेण चेति द्विविधम् । आद्यमेव चिकित्साशास्त्रस्य विषयः कर्मविपाकनिमित्तस्य तु अनुभवेनैव नाशः । कर्मविपाकप्रायश्चित्तादिकं तु प्रारब्धकर्मप्रागभावस्य विनश्यदवस्थस्य परिपालनार्थम् सत् ज्वरादिपूर्वरूपदशाकालिकचिकित्सावत् सार्थकमेव । अत एवाणिमाण्डव्यादीनामपि शूलाद्यारोपणं प्रारब्धकर्माधीनम् अनुभूतमेव । इयान् विशेषः— योगिनां समाधिदशायां मात्रयाऽपि न तत्र गणनाऽन्येषां तु गणनापीति । एतेन पुरुषप्रयत्नसाफल्यमपि समर्थितम्; भूतस्वभावादिनिमित्तदोषपरिहारार्थत्वेन तत्साफल्यात् । प्रारब्धकर्मोपस्थापितेषु फलेषु मनःस्वभावाया प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वा यत्नसाध्यत्वात् । एतेन विधिनिषेधसार्थक्यमपि सूचितम् ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भोगप्रदप्रारब्धप्राबल्येऽपि योगाऽभ्यासेन तदभिभवात्, प्रारब्धाऽपेक्षया योगाऽभ्यासस्य प्रबलत्वात् । अन्यथा

कर्तृत्वादिप्रतिभासस्यावश्यकत्वात्तस्य साक्षिणः सकाशात् तत्त्वज्ञानेन निवारितत्वात् जलगतद्रवत्वदन्तःकरणनिष्ठस्य वारयितुमशक्यत्वात् वारणे प्रारब्धभोगायोगात् कर्तृत्वादिप्रतिभासनिवृत्तिः जीवन्मुक्तिरित्यसंगतम्— **इति**, तत्राह— **भोगेति** ॥ तत्त्वज्ञानापेक्षया यथा प्रारब्धं प्रबलं तथा प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य प्रबलत्वात् । तेन (१)प्रारब्धभोगानुकूलकर्तृत्वादिप्रतिभासस्यात्यन्तिकनिवृत्त्यभावे तदभिभवो भवत्येव, तथाच न तु दोष इति भावः । विपक्षे दण्डमाह— **अन्यथेति** ॥ न च— योगाभ्यासेन प्रारब्धप्रतिबन्धे "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति शास्त्रविरोध इति— वाच्यम्; असति विरोधिनि तदुपपत्तेः । अन्यथा "जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः" ॥ इति शास्त्रविरोधस्तवापि प्रारब्धकर्मण्यत्यन्तभक्तस्य प्रसज्येत । तस्मात् प्रारब्धापेक्षया योगाभ्यासस्य प्रबलत्वात् तेन कर्तृत्वादिप्रतिबन्धप्रतिभासाभिभवरूपा जीवन्मुक्तिः सिध्यतीति न कोऽपि दोष इति भावः । प्रारब्धापेक्षया

---

(१) एतानि प्रायश्चित्तरूपाणि प्रारब्धप्रागभावविनश्यदवस्थाकलेऽनुष्ठेयानि । तत्प्रागभावनाशे तु "नाभुक्तं क्षीयते कर्म"तिवचनेन व्यवस्था । यथाच प्रारब्धबलवत्त्वेऽपि पुरुषप्रयत्नस्य सार्थक्यम् तथान्यत्र विस्तृतम् ॥ "विधिप्रतिषेधास्त्वार्थवन्तः स्युरि"ति भाष्यभामत्यामपि स विस्तरो वर्तते इति ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

पुरुषप्रयत्नवैयर्थ्येन चिकित्साशास्त्रमारभ्य मोक्ष-शास्त्रपर्यन्तस्याऽनारम्भप्रसङ्गात्। अतएव पुरुषप्रयत्नस्य साफल्यमाह वसिष्ठः—

"आ बाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्संगमादिभिः।
गुणैः पुरुषयत्नेन सोऽर्थः संपाद्यते हितः॥" इति।

तत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनानि प्रमाणानि।

योगाभ्यासस्य प्रबलत्वे प्रमाणमाह— **अत एवेति** ॥ पुरुषप्रयत्नो द्विविधः— अशास्त्रीयः शास्त्रीयश्चेति। तत्र पुरुषोऽशास्त्रीयेण प्रयत्नेन नरकं प्राप्नोति; तस्य रागद्वेषपूर्वकत्वात्। द्वितीयेन बाल्यमारभ्य शास्त्रसत्संगादिभिरभ्यस्तैर्गुणैः शान्त्यादिभिर्युक्तेन पुरुषप्रयत्नेन परमपुरुषार्थो हितः संप्राप्यते। तथाचोक्तम्— 'उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतम्। तत्रोच्छास्त्र मनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम्"। इति ॥ एवं जीवन्मुक्तिस्वरूपं निरूप्येदानीं तस्यां प्रमाणमाह"— **तत्रेति** ॥

जीवन्मुक्तिः सप्तम्यर्थः। न च— श्रुत्यादीनां ब्रह्मण्येव तात्पर्य्यात् कथं तत्र प्रामाण्यमिति— वाच्यम्; ब्रह्मणि महातात्पर्येऽपि देवताधिकरणन्यायेन मानान्तराविरोधेऽन्यत्रावान्तरतात्पर्ये बाधकाभावात्। अन्यथा "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादीनामप्रामाण्यं प्रसज्येत। तस्मात् यत्किञ्चिदेतत्।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"विमुक्तश्च विमुच्यते" इति श्रुतिः ।
"यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

कठवल्लीवाक्यमुदाहरति— **विमुक्तश्च विमुच्यते इति ॥** यद्यपि ज्ञानात् पूर्वमपि रागादिभिर्मुक्तः; "शान्तो दान्त" इत्यादि श्रुत्या शमदमाद्युपेतस्य श्रवणाद्यधिकारावगमात्, तथापि ज्ञानात्पूर्वं रागद्वेषादिमुक्तिर्यत्नसाध्या, ज्ञानोत्तरन्तु योगाभ्यासेन वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरं सम्पन्नत्वेनाभासरूपस्य रागादे-रप्यसंभवात् रागद्वेषादिमुक्तिः स्वतः सिद्धा भवतीत्यतो **विमुक्तः** विशेषेण मुक्तः आत्यन्तिकरागद्वेषादिनिवृत्तिमानित्यर्थः । एता-दृशो जीवन्मुक्त उच्यते । भोगेन प्रारब्धे कर्मणि क्षीणे वर्तमानदेह पाते भाविबन्धात् विशेषेण मुच्यते । यद्यपि प्रलयकाले कश्चि-त्कालं भाविबन्धान्मुच्यते; तथापि नात्यन्तिकी तत्र मुक्तिरिति विशेषेण मुच्यत इत्युक्तम् । ज्ञानानन्तरभोगेन प्रारब्धकर्मक्षये वर्तमानदेहपाते पुनर्देहान्तरसंबन्धाभावात् । तस्मादियं श्रुतिः तत्त्वज्ञानोत्तरं विदेहमुक्तिविलक्षणायां कर्तृत्वादिबन्धप्रतिभास-निवृत्तिरूपायां जीवन्मुक्तौ प्रमाणम् । तथा "तद्यथाऽहिनिर्ल्व-यिनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेदं शरीरं शेते" "अथायमशरीरोऽमृतः" "प्राणो ब्रह्मैव तेज एवे"त्यादि श्रुतिस्तत्र प्रमाणत्वेनोदाहर्तव्या । तत्र वसिष्ठवचनमप्युदाहरति— **यो जागर्तीति ॥** यः ब्रह्मविदिन्द्रियाणामुपरमाभावाज्जागर्ति जाग्रदवस्थामनुभवति । इन्द्रियैरर्थग्रहणाभावात्सुषुप्तिस्थः । अत-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥" इति वासिष्ठे ।

"प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥"

इति गीतायाम् ।

एवेन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणजाग्रद्यस्य न विद्यते, **यस्य निर्वासनः** शुभाशुभवासनारहितो **बोधः** स्वस्वरूपाखण्डैकरसानन्दानुभवः सः जीवन्मुक्त उच्यते इत्यर्थः ।

भगवद्गीतासु द्वितीयाध्यायगतस्थितप्रज्ञलक्षणगतश्लोकमुदाहरति— **प्रजहातीति** ॥ **यदा** यस्यामवस्थायां । मनोगतान् त्रिप्रकारकान् बाह्याभ्यान्तरवासनामात्ररूपान् कामान् **प्रजहाति** सर्वात्मना परित्यजति । **आत्मनि** प्रत्यग्भूताखण्डैकरसानन्दे । **आत्मना** योगाभ्यासपाटवेन वशीकृतमनसा वृत्तिरहितान्तःकरणेन स्वस्वरूपानन्दमनुभवन् । **संतुष्टः तदा** तस्यामवस्थायां स्थिता प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य स तथोक्तः ।

प्रज्ञा द्विधा स्थिराऽस्थिरा चेति । जन्मान्तरीयपुण्यपुञ्जपरिपाकेनाकाशफलपातन्यायेन तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणमात्रेण ब्रह्मात्मैक्यगोचरमहं ब्रह्मास्मीतिज्ञानमुत्पद्यते, तच्च गृहकृत्यादिव्यासंगेन पुनर्विस्मर्यते, सेयमस्थिरप्रज्ञा । यदा पुनर्योगाभ्यासेनात्यन्तं वशीकृतचित्तस्य जारानुरक्तायाः जारमिव बुद्धिस्तत्त्वमेव निरन्तरं धावति सेयं स्थिरप्रज्ञा । एतदभिप्रायेणोक्तं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखक्षमी॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥"
इत्यत्र जीवन्मुक्तः भक्त उच्यते।

"प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव" त्यारभ्य "गुणातीतः स उच्यते" इत्यन्तेन जीवन्मुक्तो दर्शितः।

वसिष्ठेन—"परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि। तदेवाऽऽस्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनं। एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरे विश्रान्तिमागतः। तदेवास्वादयत्यन्तः बहिर्व्यवहरन्नपी"ति। अयं स्थिरप्रज्ञ एव जीवन्मुक्त इत्यर्थः। तत्र द्वादशाध्यायवचनमप्युदाहरति— **अद्वेष्टेति**॥

ननु—अनेनं वचनेन भगवद्भक्तः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह। **अत्रेति**। **ननु**— एवं साधकोऽपि यथोक्तगुणविशिष्टः, "शान्तो दान्तः" इत्यादि श्रुतेः, ततो जीवन्मुक्तस्य को विशेषः? इति, **उच्यते**— अस्त्येव विशेषस्तयोः, साधकस्य अद्वेष्टृत्वादयो गुणाः यत्नसाध्याः जीवन्मुक्तस्य स्वभावसिद्धा इति ततो विशेषः। तदुक्तम्—"उत्पन्नात्मैक्यबोधस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः। अयत्नतो भवन्त्यस्य न तु साधनरूपिणः" इति॥ तत्र चतुर्दशाध्यायगतगुणातीतलक्षणमप्युदाहरति— **प्रकाशञ्चेत्यादि**॥ "प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्च मोहमेव च पाण्डव। न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम्।
अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥"

इति महाभारते।

"यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः।
एवं जाग्रत्प्रपञ्चोऽयं मयि मायाविजृम्भितः॥" इति।

"यो वेद वेदवेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत्॥"

इति पुराणे।

कांचति॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते। गुणा वर्तन्त-इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्म-काञ्चनः। तुल्यप्रियाप्रियो धीरः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः॥ मानाप-मानयोस्तुल्यः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणा-तीतः स उच्यते"। इति गुणात्ययसाधनं भक्तियोगमप्याह— "मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् सम-तीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते"। इति। तत्र भारतवचनमप्युदा-हरति— **निराशिषमिति**॥

तत्र स्कन्दपुराणवचनमप्युदाहरति— **यथेति**॥ **मयि** अन्तः-करणोपलक्षितप्रत्यगात्मनि। **मायाविजृंभितः** कल्पितः। मायात्वं नाम निरूपयितुमशक्यत्वे सति विस्पष्टं भासमानत्वम्। तदुक्तम्— "न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या। सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे"॥ इति। तस्माज्जीव-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सेयं जीवन्मुक्तिस्तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशाऽभ्यासात् सिध्यति।

न्मुक्तौ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां प्रमाणानां सम्भावाज्जीवन्मुक्तिरवश्यं विदेहमुक्तिवदस्त्येव। तदुक्तम्— "जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति प्रतीतेः द्वैतच्छायारक्षणायास्ति लेशः। अस्मिन्नर्थे स्वानुभूतिः प्रमाणमि"ति॥ यदुक्तम्—साधनाऽनिरूपणाज्जीवन्मुक्तिरनुपपन्नेति, तत्राह— **सेयमिति**॥ तत्त्वज्ञानस्य वासनाक्षयस्य मनोनाशस्य **तत्त्वज्ञान-वासनाक्षय-मनोनाशाः** तेषामभ्यासः यत्नतः पुनः पुनरावर्तनं तस्माज्जीवन्मुक्तिः यथोक्तस्वरूपा सिद्ध्यति; तत्रापि तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशानां समकालाभ्यासोऽपेक्षतः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां परस्परहेतुत्वात्। तथाहि— दृश्यमानस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेनाद्वितीयात्मनः पारमार्थिकत्वेनात्मैव सर्वं ततोऽन्यत्किमपि नास्तीति तत्त्वज्ञाने सम्पन्ने विषयाभावाद्रागद्वेषादिलक्षणा वासना क्षीयते, तत्त्वज्ञानाभावे विषयसत्यत्वानपायात् उत्तरोत्तरं रागद्वेषादिलक्षणा वासना प्रवहतीत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनाक्षयं प्रति तत्त्वज्ञानं कारणम्। एवं वासनाक्षयोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानं प्रति कारणम्। तथाहि— विवेकदोषदर्शनप्रतिकूलवासनोत्पादनादिना रागद्वेषादिवासनायां क्षीणायां श्रुत्याचार्यप्रसादेन निर्मले मनसि तत्त्वज्ञानमुदेति— इदं सर्वमात्मैव ततो नान्यत्किञ्चिदस्तीति। एवं वासनाक्षयाभावे मनसो रागादिकलुषितत्वेन शमदमादिसाधनसम्पत्तेरभावाच्छ्रवणाद्यसम्भवेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

विषयोन्मुखस्य तत्त्वज्ञानं नोत्पद्यत इत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनाक्षयः तत्त्वज्ञानं प्रति कारणम् । एवं तत्त्वज्ञानवासनाक्षययोरन्योन्यकारणत्वम् । एवं तत्त्वज्ञानमनोनाशयोरन्योन्यकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथाहि— तत्त्वज्ञाने सति मिथ्यात्वनिश्चयेन प्रपञ्चस्य बाधितत्वेन मनस्तत्र न प्रवर्तते, सत्यत्वेन निश्चितस्यात्मनोऽविषयत्वेन तत्रापि मनो न प्रवर्तते, ततश्च निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तथाच श्रूयते— "यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति । तथा वृत्तिक्षयं चित्तं स्वयोनावुपशाम्यती" ति ॥ एवं तत्त्वज्ञानाभावे प्रपञ्चसत्यत्वबुद्धेरनिवारणात् वृत्तिभिरुपचीयमानं चित्तं पीनं भवति । ततश्च कुतो मनोनाशः स्यादतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वज्ञानं मनोनाशे कारणम् । एवं मनोनाशे सति निखिलद्वैतवृत्तीनामुपरमान्निरुपाधिकतया श्रुत्याचार्यप्रसादेन ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति, तद्भावेन भवतीति ताभ्यां मनोनाशोऽपि तत्त्वज्ञानकारणमित्येतयोरन्योन्यकारणत्वम् । एवं वासनाक्षयमनोनाशयोरप्यन्योन्यकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथाहि— वासनाक्षयाभावे रागद्वेषादिभिरुपचीयमानं चित्तं विषयोन्मुखं तदाकारेण परिणमते, ततो मनोनाशः कुतः स्यात् ? क्षीणायां वासनायां बीजनाशाद्वृत्तीनामनुदयान्मनो नश्यति । एवं मनोनाशे सति निखिलवृत्तीनामनुदयात्सर्वा वासनाः क्षीयन्ते, मनोनाशाभावे प्रारब्धकर्मवशेन विषयोपभोगे प्रवर्तमाने चित्ते सति हविषा कृष्णवर्त्मेव रागादिवासनोद्भवति । तथाच श्रुतिः— "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्याऽभ्यासो नाम पुनः पुनः केनाऽप्युपायेन तत्त्वाऽनुसंधानम्। तदुक्तम्—

भूय एवाभिवर्द्धते"॥ इति॥ तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनाक्षयो मनोनाशे हेतुस्ताभ्यां मनोनाशोऽपि वासनाक्षयहेतुरित्यतोऽनयोरन्योन्यकारणत्वम्। तस्मात्तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशानां परस्परं कारणत्वात्समकालमभ्यासः कर्तव्यः. ततो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यति॥ तदुक्तम्— "वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते॥ समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति फलदायिनः"॥ इति। **ननु** साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं तत्त्वज्ञानोद्देशेन विविदिषासंन्यासं कृत्वा श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वतस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति वदन्ति, तत्त्वज्ञानानन्तरं जीवन्मुक्त्युद्देशेन विद्वत्संन्यासं कृत्वा तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाभ्यासं कुर्वतो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यति इत्युच्यते, तत्र श्रवणाद्यनन्तरं प्रमाणजन्यज्ञानाभ्यासः कीदृशः? तत्र न तावत् ज्ञानस्य कर्तव्यत्वं संभवति; तस्य प्रमाणफलत्वेन निष्पन्नत्वाद्वस्तुपरतन्त्रत्वेन कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमशक्यत्वाच्च। नापि तत्साधनश्रवणादिकर्तव्यत्वं युक्तम्; फलीभूतज्ञाने सति तदनुष्ठानवैयर्थ्यात्। तस्मादुत्पन्नज्ञानस्याभ्यासो दुर्निरूप इत्याशङ्क्याह— **उत्पन्नस्येति**॥

केनेति॥ श्रवणेन कथनेन वा पुस्तकावलोकनेन वा पाठनेन वा केनापि प्रकारेणेत्यर्थः। तत्र सम्मतिमाह— **तदुक्तमिति**॥ **तस्य** तत्त्वस्य याथात्म्यस्य ब्रह्मात्मैक्यस्य। **चिन्तनं** अनुदिनमनु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम्।

सन्धानमनुस्मरणमिति यावत्। अथवा **तच्चिन्तनं** तत्त्वविचारः तत्त्वं याथात्म्यं ब्रह्मात्मैक्यमिति यावत्॥ **तत्कथनं** तत्त्वकथनमन्यस्मै मुमुक्षवे यथोक्तसाधनसम्पन्नाय विनीताय शिष्याय भक्ताय विश्वासिने॥ तथाच श्रुतिः— "तस्मै विद्वानुपसन्नाय प्राहेति सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय"। "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्"। "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इत्याद्या॥ स्मृतिरपि—

"य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।
भक्तिमपि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवी"ति॥

यथोक्तलक्षणरहितायामुमुक्षवे तत्त्वं न वक्तव्यम्। तथाच श्रुतिः—

"वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकल्पप्रचोदितम्।
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्रायाशिष्याय वै पुनरि"ति॥

स्मृतिरपि—

"इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति॥
अशिष्यायाविरक्ताय यत्किञ्चिदुपदिश्यते।
तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदृतौ यथा॥
नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एतदेव परं तत्त्वं ब्रह्माऽभ्यासं विदुर्बुधाः" ॥ इति ॥
यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्रागपि वासनाक्षयमनोनाशा-

जानन्नपि च मेधावी जडवल्लोकमाचरेत् ॥
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रुषा वापि तादृशी ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे" ॥

इत्याद्याः ॥ समाभ्यां मुमुक्षुभ्यां **अन्योन्यं तत्प्रबोधनम्** । किं बहुना सर्वथा केनाप्युपायेन ब्रह्मैकव्यापारतयाऽवस्थानम् । **ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः** ब्रह्मात्मवेदिनः इत्यक्षरार्थः ॥ स्यादेतत्— प्राक्तत्त्वज्ञानात्साधकस्यापि वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपेक्षितः; विषयासक्तचित्तस्य शमादिशून्यस्यानेकाग्रचित्तस्य तत्त्वज्ञानासम्भवात् । **ननु—** तत्त्वज्ञानस्य प्रमाण-वस्तु-परतन्त्रतया सतोर्विषयप्रमाणयोस्तदुत्पत्तेरावश्यकत्वेन वासनाक्षय-मनोनाशाभ्यासः क्वोपयुज्यते ? इति **चेत्,** सत्यं ज्ञानं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रम्; तथापि प्रमाणं न व्यासक्तस्य ज्ञानमुत्पादयितुं शक्नोति, स्वविषये अनेकाग्रचित्तस्य व्यासङ्गादेर्ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सर्वेषां ज्ञानोत्पत्तिः प्रसज्येत । न चेष्टापत्तिः; शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापत्तेः । ततश्च व्यासङ्गादिः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक एव । वासनाक्षय-मनोनाशाभावे तत्त्वज्ञानासम्भवात् साधकस्यापि ज्ञानार्थं सोऽपेक्षित एव ॥ तस्मात् तत्त्वज्ञानात् प्राक् सिद्धयोर्वासनाक्षय-मनोनाशयोः सतोस्तयोर्ज्ञानोत्तरमभ्यासो नापेक्षित एवेति कथं ततो जीवन्मुक्तिरित्याशङ्क्य परिहरति— **यद्यपीति** ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भ्यासो ऽपेक्षितस्तथापि विविदिषासंन्यासिन उपसर्जनभूतः सः, श्रवणाद्यभ्यास एव प्रधानः । विद्वत्संन्यासिनस्तु तत्त्वज्ञानाभ्यास उपसर्जनभूतो वासनाक्षयमनोनाशाऽभ्यासः प्रधान इत्यविरोधः ।

एतदुक्तं भवति—"आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादिश्रुत्या साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य विविदिषासंन्यसिनस्तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाभ्यासः प्रधानः श्रवणस्य प्रमाणविचारात्मकत्वेन मननस्य तदर्थविचारात्मकत्वेन निदिध्यासनस्यापि तथात्वेन ज्ञानं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वान्मनोनाशवासनाक्षययोः प्रमाणसहकार्यन्तःकरणशोधकत्वेन श्रवणादिसहकारित्वात्तयोरभ्यासस्तस्योपसर्जनभूतः। ततश्च यथाकथञ्चिद्वासनाक्षयमनोनाशावभ्यासनिरवशेषं श्रवणाद्यनुतिष्ठतस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य विद्वत्संन्यासिनस्तु "ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थिमशेषतः" इत्युक्तप्रकारेण तत्त्वज्ञाने सम्पन्ने पूर्ववत् श्रवणाद्यभ्यासे प्रयोजनाभावात् प्रारब्धापादितविषयभोगकाले वासनाभिभवार्थं श्रवणाद्यभ्यासोऽपेक्षित इति उपसर्जनभूतः । पूर्ववासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतराभ्यासाभावे चित्तविश्रान्तेरभावात् तदर्थं ज्ञानोत्तरं नियमेन वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽवश्यं कर्तव्य इति विद्वत्संन्यासिनस्तदभ्यासः प्रधानः । ततो जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यतीति न कोऽपि दोषः । तत्फलमग्रे वक्ष्यति ॥ **नन्वेवमप्यधिकारिणः** श्रवणादिना प्रतिबन्धापगमे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षज्ञाने-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कृतोपास्तिकस्य मुख्याऽधिकारिणस्तदपेक्षाऽभावेऽपि अकृतोपास्तेरस्मदादेस्तदभावे चित्तविश्रान्त्यभावा-

---

नाज्ञानकृतावरणनिवृत्त्या परमपुरुषार्थलाभात् नातः परं किमप्यवशिष्यते कर्तव्यम्। नच—चित्तविश्रान्त्यर्थं वासनाक्षय मनोनाशाभ्यासः कर्तव्यशेषो वर्तत इति—वाच्यम्; वाक्यजन्यापरोक्षज्ञानस्य नित्यनिरतिशयब्रह्मानन्दविषयतया तल्लग्नमनसोऽन्यत्र प्रवृत्त्यसम्भवेन विश्रान्तेः स्वभावसिद्धत्वात्। नहि सार्वभौमानन्दमनुभवन् राजा ग्रामाधिपतिसुखं तुच्छमपेक्षते। एवं मुमुक्षुरखण्डैकरसपरमानन्दमनुभवन्नान्यत्तुच्छं सुखमपेक्षत इति ज्ञानिनः चित्तविश्रान्तेः स्वतः सिद्धत्वान्न किञ्चित्कर्तव्यमवशिष्यते। तस्मात्तत्त्वज्ञानोत्तरं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासकर्तव्यनियमनं निरर्थकमित्याशङ्क्याह—**कृतोपास्तिकस्येति।**

शास्त्राधिकारिणो द्विविधाः—मुख्याः अमुख्याश्चेति। ये सगुणसाक्षात्कारपर्यन्तामुपास्तिं कृत्वा परमेश्वरप्रसादेन दोषदर्शनादैराग्यादिसाधनसम्पन्नाः ज्ञानोद्देशेन श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तेषां सकृच्छ्रवणादिना जीवन्मुक्तिपर्यवसायि तत्त्वज्ञानमुदेति; प्रागेव योगाभ्यासेन चित्तैकाग्रतायाः सम्पन्नत्वात्। कृतोपासनानां तादृशमुख्याधिकारिणां वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासो नापेक्षितः। ये पुनरिदानीन्तना अकृतोपास्तिकाः साधनासम्पन्ना जिज्ञासया श्रवणादौ प्रवर्तन्ते तेषाममुख्याधिकारिणामस्मदादीनां सम्यगनुष्ठितश्रवणादिभिः तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यत एव, उत्पन्नेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारे वासनाक्षयमनोनाशयोः सम्यगनभ्यस्तत्वेन चित्तविश्रान्तेरभावात्

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

दुत्पन्नमपि तत्त्वज्ञानं विषयाऽबाधात्प्रमारूपमज्ञाननिवर्त्तकमप्यसंभावनादिसंभवान्न सुकरमिति वासनाक्षयमनोनाशाऽभ्यासोऽपेक्षितः।

प्रमाणजन्यत्वाद्विषयाबाधाच्च प्रमाणरूपोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारः कदाचिदसम्भावनादिप्रतिबन्धसम्भवेनाज्ञाननिवर्तनयोग्योऽपि प्रारब्धापादितभोगवासनया दोधूयमानत्वात् सवातस्थदीपवत् अज्ञाननिवर्तनक्षमो न स्यादतस्तेषाममुख्याधिकारिणां सम्भावितप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासः कर्तव्योऽपेक्षितः। अत एवैतदभिप्रेत्य चतुर्थाध्याये— "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्"। "आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमि"ति भगवान् सूत्रकारो ब्रवीति। तद्व्याकुर्वन् भगवान् भाष्यकारोऽप्यावृत्त्यधिकरणे— "यः पुनर्निपुणमतिर्यथोक्तलक्षणो मुख्याधिकारी सकृच्छ्रुत्वा प्रत्यक्षं ब्रह्मसाक्षात्करोति तं प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव। यः पुनरमुख्याधिकारी यथोक्तलक्षणः तस्यैव प्रत्ययावृत्तिलक्षणो ध्यानयोगो नियम्यते— "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति। इममेवार्थं स्फुटीचकार। अतएव "आत्मेत्येवोपासीते"ति श्रुतिरप्येतदभिप्राया न विरुध्यते। अतएवैतदभिप्रायेण भाष्यकारस्तत्रापि 'नियमविधिमङ्गीचकार। अतएव विद्यारण्यैर्वार्तिकसारेऽयमर्थो दर्शितः। "बुद्धतत्त्वो न विद्यार्हे इति चेद्वासनाबलात्। अबुद्ध इव संक्लिश्यन् विधिंध्याने तदार्हती"ति॥ तस्मान्मुख्याधिकारिणां वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासाभावेऽप्यमुख्याधिकारिणां तत्त्वज्ञानानन्तरं चित्त-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वासनासामान्यलक्षणं तद्विभागं तत्प्रयोजनं लक्षणं च वसिष्ठ आह—

**"दृढभावनया त्यक्तपूर्वाऽपरविचारणम् ।
यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा ।
मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥**

विश्रान्त्यर्थं वासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपेक्षितः । तदाह वसिष्ठः— तस्माद्राघव यत्नेन "पौरुषेण विवेकि(क)ना(तः) । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा तत्त्वमेतत्समाश्रयेत्" । इति ॥ तस्मात्सर्वं समञ्जसं । **ननु** केयं वासना? यस्याः क्षयाय प्रयत्येतेत्याशङ्क्य वसिष्ठेन सा दर्शितेत्याह— **वासनेति** ॥

समानस्य भावः **सामान्यं** साधारणलक्षणमित्यर्थः । तस्या वासनाया विभागं तासां विभक्तानां प्रत्येकं लक्षणम् । यया भावनया व्यक्तं पूर्वापरविचारणं यथा भवति तथा पदार्थस्य स्वाभिमतस्यादानं ग्रहणं भवति, अस्मद्भाषा समीचीना अस्मद्देशः समीचीनः अस्मद्वंशोऽस्मत्पुत्र इति वासना प्रोक्ता पण्डितैरित्यर्थः ॥ मोक्षहेतुः शुद्धा, बन्धहेतुः मलिना, इममेवार्थं स्पष्टयति— **मलिनेत्यादिना** ॥ मलिना जन्महेतुः स्यादित्युक्तमेवार्थं स्पष्टयति— **अज्ञानेति** ॥ ब्रह्मस्वरूपावरकेणाज्ञानेन सुष्ठु घनीभूत आकारो यस्य स तथोक्तः स चासौ घनाहङ्कारश्चेति तथा तच्छालिनी तत्सहितेति यावत् ॥ अहङ्कारस्य घनाकारो भ्रान्ति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

जन्ममृत्युकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ।
अज्ञानसुघनाकारघनाहङ्कारशालिनी ॥
पुनर्जन्माऽङ्कुरं त्यक्त्वा स्थिता सम्भृष्टबीजवत् ।
देहार्थं ध्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते" ॥ इति ।

तत्र ताश्च मलिनवासना जन्महेतवोऽनेकप्रकारा दर्शिताः—

परम्परा, सा चासुरसम्पत्प्रस्तावे भगवता दर्शिता— "इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ असौ मया हतः शत्रुः हनिष्ये चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं योगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता"। इति । शुद्धा जन्मविनाशिनीत्युक्तमर्थं स्पष्टयति— **पुनरिति** ॥ **जन्मांकुरं** जन्ममूलं **त्यक्त्वा** परित्यज्य विनाश्येति यावत् । **भर्जितबीजं** नष्टबीजं प्रारब्धभोगाश्रयदेहार्थं देहस्थित्यर्थं ज्ञातं ज्ञेयमखण्डैकरसानन्दात्मवस्तु यया तथोक्ता या वासना ध्रियते सा शुद्धेति योजना ॥ पुनर्जन्मकरीति पदं व्याचष्टे— **तत्रेति** ॥ तयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ **ननु** मलिनवासना कतिविधा उत्पाद्यतामित्याशङ्क्य मलिनवासना अनन्ता । संक्षेपतस्त्रिविधा व्युत्पादिता स्मृतावित्याह— **ताश्चेति** ॥ यथा सर्वे न निन्दन्ति यथा स्तुवन्ति तथाहमाचरिष्यामि इत्यभिनिवेशो लोकवासना सा सम्पादयितुमशक्या जन्मकोटिशतैरतः सा मलिनवासना । कथं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

लोकवासना सम्पादयितुमशक्येति चेत्, यत एव लोके श्रूयते— "निरवधिगुणग्रामे रामे निरागसि वागसिं स्फुरणमुषितालोका लोका वदन्ति तदन्तिके। वरतनुहृतिं वालिद्रोहं मनागपसर्पण-मपरिमितगुणे स्रष्टादुष्टे सुधा किमुदासतः" इति। निर्दुष्ट-मपि परमात्मानं राममनन्तकल्याणगुणनिलयं प्रणतिमात्रेण सर्वपुरुषार्थदं श्रीरामं केचन पुरुषधौरेया स्तुवन्ति, केचन पुरुषा सदा निन्दन्ति किमु वक्तव्यमस्मदादिषु। तस्माल्लोकवासनायाः सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वहितमेव कर्तव्यम्, तदाह— "विद्यते न खलु कश्चिदुपायः सर्वलोकपरितोषकरो यः। सर्वथा स्वहित-माचरणीयं किं करिष्यति जनो बहुजल्पः॥" इति॥ तथा भर्तृहरिरपि— "निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्ति लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्। अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात् पथः प्रविचलन्ति परं न धीराः"॥ इति॥ तस्माल्लोक-वासनायाः सम्पादयितुमशक्यतया तत्राभिनिविष्टचित्तस्य ज्ञान प्रतिबन्धकतया मलिनत्वम्। एतदभिप्रेत्योक्तम्— "न लोकचित्त-ग्रहणे रतस्य न भोजनाच्छादनतत्परस्य। न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षो न वाऽतिरम्यावसथप्रियस्य" इति॥ शास्त्रवासना त्रिविधा— पाठव्यसनमर्थव्यसनमनुष्ठानव्यसनञ्चेति। त्रयाणामपि दुःसम्पादत्वा-न्मलिनत्वम्। तथाहि— पाठस्य दुःसम्पादत्वं तैत्तरीयश्रुतौ भार-द्वाजोपाख्यानेनावगम्यते। "भारद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्य-मुवास। तं ह जीर्णं स्थविरं शयानं इन्द्र उपव्रज्योवाच। भरद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दद्यां किमेतेन कुर्याः इति। ब्रह्मचर्यमेवैतेन

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"लोकवासनया जन्तोर्देहवासनयाऽपि च।
शास्त्रवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते" ॥ इति।

चरेयमिति होवाच। तं ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार। तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे। स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य। वेदा वा एते। अनन्ता वै वेदाः। एतद्वा एतैः त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचेथाः। अथ त इतरदनूक्तमेव। एहीमं विद्धी"ति॥ पञ्चसप्ततिवार्षिकं स्वाध्यायमधीयानं शयानं भरद्वाजं दृष्ट्वा चतुर्थमायुर्दास्यामीत्युक्तवान्। तच्छ्रुत्वा भरद्वाजोऽध्ययने मतिं चकार। पश्चात्तद्दोषदर्शनेन ततो निवार्य तस्मै ब्रह्मविद्यामुपदिदेश" इत्युपाख्यानश्रुतेरर्थः॥ अतएव— "अनन्तशास्त्रं बहु वेदितव्यमल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः। यत्सारभूतं तदुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम्"॥ "अधीत्य चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राण्यनेकशः। यस्तु ब्रह्म न जानाति दर्वी पाकरसं यथा॥ बहुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम्। अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्ज्योतिरान्तरम्"॥ इति॥ तस्माद्दर्थव्यसनमपि दुःसंपाद्यमेव। अनुष्ठानव्यसनं विष्णुपुराणे निदाघस्योपलभ्यते— ऋतुना पुनः पुनर्बाध्यमानोऽपि निदाघोऽनुष्ठानव्यसनेन तत्त्वं न बुबुधे। तृतीये पर्यायेऽतिक्लेशेन सर्वपरित्यागेन तत्त्वं विज्ञातवान्। अतोऽनुष्ठानव्यसनमपि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकमेव। तस्मात्त्रिविधवासनाया ज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्मलिनत्वं। देहवासना द्विविधा— आत्मवासना तत्सम्बन्धिवासना चेति। मनुष्योऽहमित्यात्मवासना। इतरा

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाऽभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम्" ॥

इति च।

योषित्पुत्रादिविषयाऽभिलाषाश्च मलिनवासना द्रष्टव्याः। विवेकदोषदर्शनसत्सङ्गसन्निधित्यागप्रतिकूल-वासनोत्पादनेन उक्तानां मलिनवासनानामन्तःकरण-गतानामनुत्पादो वासनाक्षयाऽभ्यासः। तथैव वसिष्ठा-दिभिर्दर्शितम्—

द्विविधा— शास्त्रीया लौकिकी चेति। प्रथमा द्विविधा— गुण-दोषापनयनप्रयुक्ता ध्यानप्रयुक्ता चेति॥ गङ्गास्नान-शालग्रामोदका-भिषेकादिनाऽऽद्या, शौचाचमनादिना द्वितीया। लौकिकी वासना द्विविधा— तैलपानमरीचभक्षणादिना प्रथमा, अभ्यङ्गस्नानादिना द्वितीया, ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् जन्महेतुत्वाच्च समस्तदेहवासनानां मलिनत्वमिति। अन्यदपि ज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं मलिनवासनाजातं भगवता दर्शितम्— **दम्भेति** ॥ स्वानुभवसिद्धं मलिनवासनाजात-मन्यदप्यस्तीत्याह— **योषिदिति**।

उक्तानामनेकजातानां मलिनवासनानां कुतो निवृत्तिरित्या-शङ्क्याह— **विवेकेति** ॥ तत्र सम्मतिमाह— **तथैवेति** ॥ दृश्य-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"दृश्याऽसम्भवबोधेन रागद्वेषादितानवे ।
रतिर्घनोदिता या तु बोधाऽभ्यासं विदुः परम्" ॥
इति ।

"असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ।
शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्त्तते" ॥ इति च ।
"नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्याऽर्थोऽस्ति कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥
आत्माऽसङ्गस्ततोऽन्यत् स्यादिन्द्रजालमिदं जगत् ।
इत्यचञ्चलनिर्णीते कुतो मनसि वासना" ॥ इति ।

मानं सर्वमात्मव्यतिरिक्ततया वस्तुतो नास्तीति बोधो दृश्यासम्भवबोधः, तेन स्वात्मनि रागादिप्रतिबन्धासम्भवादात्मव्यतिरिक्तविषयस्य परमार्थतोऽभावाद्रागादीनां तनुत्वं सम्पद्यते । ततश्च रागद्वेषादितानवे स्वात्मानन्दानुभवे या रतिरुपैति रतेराभिमुख्येनात्मन्यन्तःकरणस्यात्मानन्दैकाकारतेति यावत् । बोधाभ्यासं वासनाक्षयाभ्यासं । बुधाः पण्डिताः ब्रह्मनिष्ठा इत्यर्थः । मलिनवासनानामनन्तत्वात्प्रकारान्तरेण तन्निवृत्त्युपायप्रतिपादकं श्लोकं पठति— असङ्गेति ॥ असङ्गोऽहमिति व्यवहारोऽस्यास्तीत्यसङ्गव्यवहारी तस्य भावः तत्त्वं तस्मादित्येतत् । व्यवहारो द्विविधः— अभिज्ञाव्यवहारो अभिलापनव्यवहारश्चेति । तत्रासङ्गोऽहमिति निरन्तरप्रत्ययावृत्तिं कुर्वतस्तदितरवासना न प्रवर्तते ; आत्मानु-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"दुःखं जन्म जरा दुःखं मृत्यु दुःखं पुनः पुनः।
संसारमण्डलं दुःखं पच्यन्ते यत्र जन्तवः" ॥
इति इतिहासे।

"निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां

मन्यानवासनायाः प्रबलत्वात्। तदुक्तम्— "अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति"। इति॥ वक्ष्यमाणप्रकारेण दोषदर्शनेन भवस्य संसारस्य भावनस्य स्मरणानुकूलसंस्कारात्मकवासनायाः **विवर्जना**- त्परित्यागात्तिरोभावादित्यर्थः। ततो वासना न प्रवर्तते— इति। तदाहुः— "दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तते। तथाचोक्तम्— "मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः। आहारोऽपि न रोचेत किमुतान्या विभूतयः।" इति॥ श्रीमद्भागवते भगवता- प्युक्तम्— "कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके। आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः।" इति॥ अथवा शरीरनाश- दर्शित्वाद्भवभावनवर्जनं ततोऽसङ्गव्यवहारित्वं ततो वासनानिवृत्ति- रित्युत्तरोत्तरहेतुत्व द्रष्टव्यम्। दोषप्रतिपादकं वचनं पठति— **दुःखमिति** ॥ एवमात्मव्यतिरिक्तं सर्वं दुःखात्मकमनुसन्दधतः सर्वानात्मवासनानिवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यम्। लम्पटसङ्गराहित्यस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादकं श्लोकं पठति— **निःसंगतेति** ॥

सङ्गराहित्यमित्यर्थः। **मुक्तिपदं** मोक्षमार्गः। तदुक्तम् मनुना— "अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिषः। आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलम-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः
सङ्गेन योगी किमुताऽल्पसिद्धिः" ॥

इति विष्णुपुराणे ।

तथा भागवतेऽपि—

"सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतीनां मुमुक्षुः
सर्वात्मना न विसृजेत् बहिरिन्द्रियाणाम् ।

सहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षण"मिति ॥ अन्यत्रापि—"तस्माच्चरेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् । जनाः यथाऽवमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतिमि"ति ॥ भारतेऽपि—अहेरिव गणाद्भीतः सम्मानान्नरकादिव । कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवाः ब्राह्मणं विदुः" ॥ इति ॥ संगे सति किं न भवतीत्याह— **संगादिति ।** **दोषाः** राग-द्वेष-मोहाः **मोहो** भ्रान्तिः ॥ किं कुर्वन्तीत्यत आह— **आरूढेति** ॥ संगोत्पन्नदोषैरारूढयोगी योग्यधः नरके पात्यते किमु वक्तव्यमल्पसिद्धिरारुरुक्षुः पात्यत इत्यर्थः । तस्मान्निःसङ्गत्वं मुमुक्षूणामावश्यकमिति भावः । इदानीं दम्पतिसङ्गत्यागप्रतिपादकं सौभरिवचनमुदाहरति— **संगमिति** ॥ मिथुनवृत्तीनां दम्पतीनामेकादशेन्द्रियाणि बहिर्न विसृजेत् तद्विसर्जनेन नरके पात्यते । प्राह मनुः—"अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसृजन्निन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति" इति ॥ ततः सङ्गं परि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

एकश्चरेद्रहसि चित्तमनन्त ईशे
युञ्जीत तद्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः" ॥ इति ।
"स्त्रीणां तत्सङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।
क्षेमे विविक्त आसीनश्चिन्तयेन्मामतन्द्रितः" ॥
इति च ।

त्यज्येन्द्रियनिग्रहं कुर्वन् किं कुर्यादित्यत आह— **एक इति** ॥ एकाकिना स्थित्वा निरन्तरब्रह्मध्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । **ननु—** मनः चञ्चलत्वात्परमात्मनि न तिष्ठति किं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह— **तद्रतिष्विति** ॥ तस्मिन्परमात्मनि रतिः येषां ते तद्रतयः तेषु साधुषु सङ्गः कर्तव्य इति शेषः । कदापि लम्पटसङ्गो न कर्तव्य इत्याह— **स्त्रीणामिति** ॥

"कदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि । स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः" ॥ इति स्त्रीसङ्गस्य बन्धहेतुत्वप्रतिपादनेन तत्सङ्गिसङ्गस्यापि तथात्वेन च तदुभयं त्यक्त्वा मनोरमे एकान्त देशे स्थित्वा सर्वेषामात्मानं वासुदेवं सर्वसाक्षिणमहं ब्रह्मास्मीति ध्यायेदित्यर्थः । तथाच स्मृतिः तत्फलबोधिनी— "अहमस्मि परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ।' इति यस्य स्थिरा बुद्धिः स मुक्तो नात्र संशयः" इति ॥ विष्णुपुराणेऽपि यमोऽपि भृत्यान् प्रत्याह— "सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान्विहाय दूरात्" ॥ इति ॥ तथाच दम्पतिलम्पटसङ्गत्यागपूर्वकं ब्रह्मानुसन्धानेन सर्व-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये" ॥ इति च ।

तत्सङ्गे पातित्यमाह—

"योषिद्धिरण्याऽऽभरणाऽम्बरादि-
द्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या
पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः" ॥ इति ।

वासनानिवृत्तिः फलं भवति । सत्सङ्गस्य वासनाक्षयद्वारा मोक्ष साधनत्वप्रतिपादकं वचनमुदाहरति— **महदिति** ॥ द्वारं साधनं । स्त्रीसङ्गिसङ्गो न कर्तव्यः तस्य नरकसाधनत्वादित्याह— **तमोद्वारमिति** ॥ नरकप्राप्तिसाधनमित्यर्थः । ते के महान्त इत्याकाङ्क्षायामाह— **महान्त इति** ॥ समे ब्रह्मणि चित्तं येषां ते तथोक्ताः । "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरमि"ति स्मृतेश्च । अथवा शत्रुमित्रयोः समं चित्तं येषां ते तथा । "सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥" इति भगवद्वचनात् । अनुपकृतोपकारिणः **सुहृदः** शमदमसम्पन्नाः **साधवः** । **तत्सङ्गे** स्त्रीसङ्गिसङ्गे **मूढो**ऽविवेकी । **प्रलोभितः**

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिकूलवासना मैत्र्यादिवासनाः। ताश्च दर्शिताः "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादन"मिति।

अस्यार्थः— सुखिप्राणिष्वेते मदीया इति मैत्रीं, दुःखिप्राणिषु यथा मम दुःखं मा भूदेवमन्येषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां पुण्यकारिषु पुरुषेषु मुदितां पापिषूपेक्षां भावयतो रागद्वेषाऽसूयामदमात्सर्यादिनिवृत्त्या चित्तप्रसादो भवतीति।

तथा दैवसम्पदभ्यासेनाऽऽसुरसम्पन्नश्यति। दैवी सम्पद्भगवता दर्शिता—"अभयं सत्त्वसंशुद्धि"रित्यारभ्य

उत्पादितलोभ आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः। **प्रतिकूलेति**॥ मैत्र्यादिवासना व्युत्पादयितुं पतञ्जलिसूत्रमुदाहरति— **ताश्चेति**॥ सूत्रं व्याचष्टे— **अस्यार्थ इति**॥

रागेति॥ भावनयेति शेषः॥ प्रतिकूलवासनान्तराभ्यासेनापि मलिनवसना नश्यतीत्याह— **तथेति**॥ केयं दैवी सम्पदित्याकाङ्क्षायामाह— **दैवीति**॥ "अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्। दया भूतेष्वलोभत्वमार्जवं ह्रीरचापलम्। तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता। भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत॥" इत्यनेन दैवसम्प-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत"इत्यन्तेन। "अमानित्व"मित्यादिनोक्ताऽमानित्वादिधर्माभ्यासेन तद्विपरीतमानादयो नश्यन्ति ॥

तथाच मैत्र्यादिवासनां सङ्कल्पपूर्वकमभ्यस्याऽनन्तरमजिह्मत्वादिधर्मानभ्यसेत्।

द्दर्गितित्यर्थः। वासनानामनन्तत्वात्प्रकारान्तरेण प्रतिकूलवासनाभ्यासेन मलिनवसनानां निवृत्तिमाह— **अमानित्वेति** ॥ "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।" इत्यनेनोक्तामानित्वादिज्ञानसाधनाभ्यासेन तद्विपरीतभ्रान्तिसाधनमानादयो नश्यन्तीत्यर्थः॥ **ननु—** मलिनवासनानामनन्तत्वात् तासाममूर्तत्वेन संमार्ज्जनीसमूहीकृतधूलिराशिवत्त्यक्तुमशक्यत्वात् कथं वासनाक्षयः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह— **तथाचेति** ॥

प्रैषमन्त्रेण संकल्पपूर्वकमुपवास जागरणन्यायेन् **मैत्र्यादिवासना** दैवीसम्पत्। अमानित्वादिधर्मेष्वभ्यस्यमानेषु सर्वा मलिनवासनाः क्षीयन्ते सूर्योदये तम इव। तेषु सम्यग्जितेष्वजिह्मत्वादीन् धर्मान् वक्ष्यमाणानभ्यसेदित्यर्थः। के तेऽजिह्मत्वादय इत्याकांक्षायां तत्प्रति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रतिकूलवासना मैत्र्यादिवासनाः। ताश्च दर्शिताः "मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादन"मिति।

अस्यार्थः— सुखिप्राणिष्वेते मदीया इति मैत्रीं, दुःखिप्राणिषु यथा मम दुःखं मा भूदेवमन्येषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां पुण्यकारिषु पुरुषेषु मुदितां पापिषूपेक्षां भावयतो रागद्वेषाऽसूयामदमात्सर्यादिनिवृत्त्या चित्तप्रसादो भवतीति।

तथा दैवसम्पदभ्यासेनाऽऽसुरसम्पन्नश्यति। दैवी सम्पद्भगवता दर्शिता—"अभयं सत्त्वसंशुद्धि"रित्यारभ्य

उत्पादितलोभ आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः। **प्रतिकूलेति** ॥ मैत्र्यादिवासना व्युत्पादयितुं पतञ्जलिसूत्रमुदाहरति— **ताश्चेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे— **अस्यार्थ इति** ॥

रागेति ॥ भावनयेति शेषः ॥ प्रतिकूलवासनान्तराभ्यासेनापि मलिनवसना नश्यतीत्याह— **तथेति** ॥ केयं दैवी सम्पदित्याकाङ्क्षायामाह— **दैवीति** ॥ "अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्। दया भूतेष्वलोभलमार्जवं ह्रीरचापलम्। तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता। भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥" इत्यनेन दैवसम्प-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारते" त्यन्तेन। "अमानित्व" मित्यादिनोक्ताऽमानित्वादिधर्माभ्यासेन तद्विपरीतमानादयो नश्यन्ति॥

तथाच मैत्र्यादिवासनां सङ्कल्पपूर्वकमभ्यस्याऽनन्तरमजिह्मत्वादिधर्मानभ्यसेत्।

दृगितित्यर्थः। वासनानामनन्तत्वात्प्रकारान्तरेण प्रतिकूलवासनाभ्यासेन मलिनवसनानां निवृत्तिमाह— **अमानित्वेति**॥ "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि॥ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।" इत्यनेनोक्तामानित्वादिज्ञानसाधनाभ्यासेन तद्विपरीतभ्रान्तिसाधनमानादयो नश्यन्तीत्यर्थः॥ **ननु—** मलिनवासनानामनन्तत्वात् तासाममूर्तत्वेन संमार्ज्जनीसमूहीकृतधूलिराशिवत्त्यक्तुमशक्यत्वात् कथं वासनाक्षयः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह— **तथाचेति**॥

प्रैषमन्त्रेण संकल्पपूर्वकमुपवास जागरणन्यायेन् **मैत्र्यादिवासना** दैवीसम्पत्। अमानित्वादिधर्मेष्वभ्यस्यमानेषु सर्वा मलिनवासनाः क्षीयन्ते सूर्योदये तम इव। तेषु सम्यगर्जितेष्वजिह्मत्वादीन् धर्मान् वक्ष्यमाणानभ्यसेदित्यर्थः। के तेऽजिह्मत्वादय इत्याकांक्षायां तत्प्रति-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अजिह्वत्वादयो दर्शिता :—

अजिह्वः षण्ढकः पङ्गुरन्धो बधिर एव च ।
मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न्न संशयः ॥ इति ।
इदमिष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जते ।
हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
अद्य जातां यथा नारीं तथा षोड़शवार्षिकीम् ।
शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकः ॥
भिक्षार्थं गमनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च ।
योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्गुरेव सः ॥
तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥
हिताऽहितं मनोरामं वचः शोकाऽऽवहं च यत् ।
श्रुत्वाऽपि यो न शृणुते बधिरः स प्रकीर्त्तितः ॥
सांनिध्ये विषयाणां च समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।
सुप्तवद्वर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ इति ।

तदनन्तरं चिन्मात्रवासनामभ्यसेत् ।

नामरूपात्मकस्य जगतश्चैतन्ये कल्पितत्वेन स्वतः-

पादिकां स्मृतिं पठति— **अजिह्व इत्यादिना** ॥ अजिह्व-त्वादिधर्मेषु जितेषु किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाह— **तदनन्तर-मिति** ॥ केयं चिन्मात्रवासनेत्याकांक्षायामाह— **नामरूपात्म-**

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

सत्ताशून्यतया चैतन्यसत्तास्फुरणपूर्वकमेव स्फुरणं भवति। ते च नामरूपे मिथ्यात्वनिश्चयेनोपेक्ष्य चिन्मात्रोऽहमिति भावयेत्।

सेयं चिन्मात्रवासना द्विप्रकारा, कर्तृकर्मकरणाऽनुसन्धानपूर्विका केवला चेति। तत्र सर्वं जगच्चिन्मात्रमहं मनसा भावयामीति क्रियमाणा प्रथमा। सा संप्रज्ञातसमाधिकोटावन्तर्भवति। कर्तृकर्मकरणाऽनुसन्धानरहिता चिन्मात्रोऽहमिति भवना केवला। सर्वस्य चिन्मात्रत्वं शुक्रेण बलिं प्रत्युपादिष्टं—

कस्येति॥ चिन्मात्रवासनां विभजते— सेयमिति॥ प्रथमां चिन्मात्रवासनामभिनीय दर्शयति—सर्वमिति॥ तर्ह्यभ्यस्यमानायाः चिन्मात्रवासनायाः योगान्तर्भावः स्यादिति चेदिष्टापत्तेः॥ प्रथमायाः चिन्मात्रवासनायाः कस्मिन्योगेऽन्तर्भाव इत्यत आह— सेति॥ द्वितीयामभिनीय दर्शयति— कर्त्रिति॥ ननु सर्वं चिन्मात्रं भावयामीति प्रथमा वासनोदाहृता, तत्र सर्वस्य चिन्मात्रत्वं कुतोऽवगम्यत इत्याशङ्क्य बलिशुक्रसंवादादवगम्यत इत्याह— सर्वस्येति॥ "किमिहास्तीह चिन्मात्रं सर्वं चिन्मयमेव तत्। कस्त्वं कोऽहं क एवेमे लोका इति वदाशु मे॥ इति पृष्टवन्तं बलिं प्रति सर्वस्य चिन्मात्रत्वं शुक्रेणोपदिष्टमिति योजना। द्वितीयायाः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चिदिहास्तीह चिन्मात्रं सर्वं चिन्मयमेव तत् ।
चित्त्वं चिदहमेवेति लोकश्चिदिति संग्रहः ॥
द्वितीयाऽसंप्रज्ञातसमाधिकोटावन्तर्भवति ।
तस्यां चिन्मात्रवासनायां दृढाऽभ्यस्तायां पूर्वोक्ता-

कुत्रान्तर्भाव इत्याकांक्षायामाह— **द्वितीयेति** ॥ एवं चिन्मात्र-वासनायां जातायां किं भवतीत्याशङ्क्याह— **तस्यामिति** ॥

वासनात्रयसाधननिरूपणमुपसंहरति— **सोऽयमिति** ॥ ननु जीवन्मुक्तिसाधनत्वेन मनोनाशाभ्यासः प्रतिज्ञातः, स नोपपद्यते; मनसो नित्यत्वेन तन्नाशायोगात्, न च तत्र प्रमाणाभावः; धर्मि-ग्राहकमानेनैव तत्सिद्धेः। तथाहि सुखाद्युपलब्धयः करणसाध्याः जन्यसाक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिति सुखादिसाक्षात्कारं प्रति चक्षुरादीनां करणत्वबाधात् तत्करणत्वेन सिध्यत् मनो नित्य-मेव सिध्यति; तत्कारणानिरूपणात्। तथाहि आत्मनो विभुत्वेन निरवयवतया तदारम्भकत्वायोगः, अत एवाकाशादीनां तदा-रम्भकत्वमपास्तम्। न च—पृथिव्यादीनां तथात्वमस्तीति—वाच्यम्; निःस्पर्शद्रव्यत्वेन तत्कार्यत्वायोगात्, अन्यस्य कारणान्तरस्यानिरूप-णात्। नच— मायैव तत्कारणमस्त्विति—वाच्यम्; तस्या दुर्वचत्वात्, नच— "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वर"मित्यादि श्रुत्या तत्सिद्धिरिति— वाच्यम्; तस्यार्थान्तरपरत्वात्, अन्यथा तवापि तात्त्विकप्रमाणसिद्धतया मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गात्। किञ्चैव-मनित्यत्वे मनसोऽनन्तप्रागभावध्वंसाः कल्प्याः, अनन्तमनांसि चैके-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कस्य कल्पनीयानि, ततश्च कल्पनागौरवम्। तस्माल्लाघवादेकैकस्यैकैकमेव नित्यं निरयवयवं मनोऽभ्युपगन्तव्यम्; तस्य विभुत्वे आत्मसंयोगानङ्गीकारेणासमवायिकारणस्यात्ममनःसंयोगस्याभावेन ज्ञानाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मादेव मनो नित्यं चेति तन्नाशासम्भवात् तन्नाशे जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यतीत्यसङ्गतमिति— चेत्,

अत्र ब्रूमः— "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"। "तन्मनो कुरुत" इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनः सकाशान्मनस उत्पत्त्यवगमेनानित्यमेव मनः; भावकार्यस्यानित्यत्वावश्यम्भावात्। न च— परमात्मनोऽद्वितीयत्वेन निरवयवतया कथं तदारम्भकत्वमिति— वाच्यम्; आरम्भवादानङ्गीकारेण तस्य तद्विवर्तत्वे बाधकाभावात्। नच— मायाया अप्रामाणिकत्वेनान्यस्योपाध्यन्तरस्यानिरूपणान्निरुपाधिकस्य परस्य कथं तद्विवर्ताधिष्ठानत्वमिति— वाच्यम्; मायायां प्रमाणस्योक्तत्वात्।

नच— तस्याः प्रमाणसिद्धत्वे मिथ्यात्वाभावप्रसङ्ग इति— वाच्यम्; नहि प्रमाणैः तस्या वास्तवत्वं बोध्यते, "एकमेवाद्वितीयं" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्, अपि त्वसत्त्वशङ्काव्यावृत्तिमात्रं क्रियते। नचैतावता मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गः; मदुक्तलक्षणत्वस्यैव मिथ्यात्वलक्षणत्वात्। ततश्च मायोपहितात्परादाकाशाद्युत्पत्तौ महाभूतोपहिताद्ब्रह्मणोऽन्तःकरणोत्पत्तेः सम्भवात् मनोऽनित्यत्वमेव॥ किञ्च नित्यत्वे मनसो "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यद्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा बाध्येत, अतोऽपि कार्यमनित्यं मनः। किञ्चैवं सुखाद्युपलब्धिकरणत्वेन मनः सिद्ध्यतु, तस्य नित्यत्वं कथं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

मलिनवासना सर्वा क्षीयते। अयं वासनाक्षयाऽभ्यासः। यत्तु सुवर्णादिवत् सावयवं कामादिवृत्तिरूपेण परिणममानमन्तःकरणं मननात्मकत्वान्मनः, तच्च सत्त्वरज-

---

सिद्ध्येत्? अणुत्वात्, इति चेन्न; तत्र प्रमाणाभावात्। नच—उत्पत्तिकारणानिरूपणात्तथात्वमिति—वाच्यम्; तस्य श्रुत्यादिभिः प्रतिपादितत्वात्। नच—उत्पत्तिमत्त्वे मनस एकैकस्यानन्तप्रागभावध्वंसकल्पनागौरवमिति—वाच्यम्; प्रमाणमूलत्वेन तस्यादोषत्वात्। अन्यथा नैयायिकादीनां कथं परमाणवो जगदुपादानत्वेन सिद्ध्येयुः।

अस्तु वा मनसोऽणुत्वम्, तथापि तस्य कथं नित्यत्वम्? परिच्छिन्नस्य घटादेः सावयवतयाऽनित्यत्वस्य लोके दृष्टत्वात्, दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः। तस्मात्कार्यद्रव्यं सावयवं मध्यमपरिमाणमनित्यं मन इति सिद्धम्। अतो मनोनाशाज्जीवन्मुक्तिरुपपद्यते। नच—मनोनाशे विदेहमुक्तिरेव स्यात् प्रतिबन्धकाज्ञानतत्कार्ययोर्नष्टत्वात् इति—वाच्यम्; मनोनाशो द्विविधः—अरूपनाशः सरूपनाशश्चेति। आद्ये स्यादेव। **द्वितीये**ऽखिलवृत्तिनाशेऽपि स्वरूपेणान्तःकरणस्य सत्त्वेन भोगप्रापकप्रारब्धेन पुनरुत्थानसम्भवात् सरूपमनोनाशेन जीवन्मुक्तिरेव सिध्यति न विदेहमुक्तिः। नहि विदेहमुक्तस्योत्थानं सम्भवति; तद्बीजस्य नष्टत्वात् इत्यभिप्रेत्य जीवन्मुक्तिसाधनमनोनाशं निरूपयितुं तत्प्रतियोगि मनो निरूपयति—**यत्तु—सुवर्णादीति** ॥ आदिशब्देन रजतादयो गृह्यन्ते। तस्यारूपनाशं दर्शयितुं गुणात्मकत्वमाह—**तच्चेति** ॥ त्रिगुणात्मकत्वे हेतु

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्तमोगुणात्मकम्; तदाश्रयत्वेन सत्त्वरजस्तमोविकाराणां सुखदुःखमोहादीनामुपलम्भात्। रजस्तमोवृत्तिभिरुपचीयमानमन्तःकरणं पीनमात्मदर्शनाऽयोग्यं भवतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं वृत्तिनिरोधनेन सूक्ष्मताऽऽपादनं मनसो नाश इत्युच्यते।

तत्साधनानि दर्शितानि—

अध्यात्मविद्याऽधिगमः साधुसङ्गम एव च।

आह— तदिति॥ सुखं सत्त्वविकारः दुःखं रजोविकारः मोहः तमोविकारः, एतेषां त्रयाणामन्तःकरणाश्रयत्वेनोपलम्भात् तत् सत्त्वाद्यात्मकमेवेत्यर्थः। ततः किम्? तत्राह— रज इति। पीनं स्थूलम्। नच— तावता कथमात्मदर्शनायोग्यत्वमस्येति— वाच्यम्; आत्मनोऽतिसुक्ष्मत्वेन स्थूलेन मनसा तद्दर्शनासम्भवात्। नहि स्थूलेन खनित्रेण सुक्ष्मपरस्यूतिः सम्भवत्यतः सूक्ष्मेण मनसा आत्मदर्शनं कर्तव्यम्। "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति श्रुतेः। तस्मादात्मदर्शनार्थं मनसः सूक्ष्मत्वमपेक्षितम्, स एव मनोनाश इत्याह— इत्यत इति॥ इति शब्दो हेत्वर्थः। यतः पीनं मन आत्मदर्शनायोग्यम्, अतः कारणादित्यर्थः॥ ननु वृत्तिनिरोधेन मनसः सूक्ष्मतापादनं मनोनाशश्चेत्तर्हि वृत्तिनिरोधः कस्माद्भवतीत्यत आह— तत्साधनानीति॥

प्रतीचो ब्रह्मैकविद्याप्राप्तिरध्यात्मविद्याधिगमः। नामरूपात्मकं दृश्यमानं सर्वं मिथ्यैव, अहमेव पूर्णः परमानन्दैकरसो

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ।
एवास्तु(?) युक्तथा पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ॥

मत्तोऽन्यत् किमपि कारणं कार्यं वा नास्ति, अहमेव सर्वमित्यध्यात्मविद्याधिगमे दृश्यस्य मिथ्यात्वेन निश्चितत्वादविषयत्वादात्मन उभयत्राप्रवर्तमानं चित्तं निरिन्धनाग्निवदखिलवृत्तीनामनुदयात् स्वयोनावुपशाम्यति। ततश्चाध्यात्मविद्याधिगमो मनोनाशं प्रति मुख्यसाधनम्। बुद्धिमान्द्यादिना तत्राशक्तचित्तं प्रत्युपायान्तर **साधुसङ्गमः**। साधवस्तु पुनः स्मारयन्ति पुनःपुनर्बोधयन्ति ततोऽध्यात्मविद्याप्राप्त्या मनोनाशो भवति। विद्यामदधनमदकुलमदाचारमदादिना पीड्यमानः साधूननुवर्तितुं नोत्सहते चेत्तं प्रत्युपायान्तरं-**वासनासंपरित्यागः**। विवेकेन वासनानां निवर्तनम्। तथाहि अहमत्र पण्डितः, अन्यः को वा किं जानाति ? सर्वोऽप्यप्रयोजकः; न मत्तोऽन्यः पण्डितोऽस्तीति मनसोऽभिमानविशेषो **मदः**। अयं विरोधिविवेकेन निवर्तनीयः। दृप्तबालाकि शाकल्यप्रभृतीनां पण्डिताभिमानिनामजातशत्रुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिभिः परिभवदर्शनात्, मनुष्यमारभ्य दक्षिणामूर्त्तिपर्यन्तं तारतम्येन विद्योत्कर्षदर्शनाच्च। चन्द्रशिखामणेः सर्वेषामादिगुरोः सदाशिवस्य दक्षिणामूर्त्तेरेव निरतिशयविद्योत्कर्ष इतरेषां सातिशयः। तस्मान्मामधिकः कश्चित् पण्डितः पराभविष्यतीति निरन्तरं चिन्तयेत्ततो विद्यामदो निवर्तते। एवं धनमदस्याप्यासुरसंपद्रूपत्वेन पूर्वोक्तदैवसपदभ्यासेन धनमदं निवर्तयेत्। एवं लक्षपतिना यावान् व्यवहारः

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्राणनिरोधोपायो दर्शित :—

"प्राणायामदृढाऽभ्यासाद्युक्त्या च गुरुदत्तया ।
आसनाऽशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥" इति ।

प्राणायामप्रकारो दर्शित :—

"इडया पिब षोडशभिः पवनं
चतुरुत्तरषष्टिकमौदरिकम् ।
त्यज पिङ्गलया शनकैः शनकै-
र्दशभिर्दशभिर्दशभिर्द्व्यधिकैः ॥" इति ।

इडया वामनासिकया पिब पूरय त्यज रेचय पिङ्गलया दक्षिणनासिकयेत्यर्थः ।

प्राणायामस्य मनोनाशोपायत्वं श्रुतावप्युक्तम्—

क्रियते तावत्तोऽलक्षपतिना कर्तुमशक्यत्वात्तेन तस्य पराभवसम्भवाच्च । अहं को वा वराकः ? मत्तोऽधिकाः कुबेरतुल्या बहवो वर्तन्त इत्येवं चिन्तयतो धनाभिमानो निवर्तते । एवमन्योऽपि वारणीयः । वासनाप्राबल्ये विवेकेन तत्त्यागोऽशक्यश्चेत्तं प्रत्युपायान्तरं **प्राणस्पन्दनिरोधनम्** । प्राणस्पन्दनिरोधनं कस्मात् भवतीत्यत आह— **प्राणेति** ॥ कथं प्राणामायामाभ्यासः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह— **प्रणायामेति** ॥

कारिकां व्याचष्टे— **इडयेति** ॥ **प्राणायामेति** ॥ प्राणनिरोधद्वारेति शेषः । योगी द्विविधः— दैवसम्पदादिशुभवासनो-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"प्राणान् प्रपीड्येह सुयुक्तचेष्टः
क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत ।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं
विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥" इति ।

पेतस्तद्रहिताऽऽसुरसम्पन्नमलिनवासनायुक्तश्चेति । आद्यस्य पूर्वेण मन्त्रेण ब्रह्मानुसन्धानलक्षणो राजयोग उपदिष्टः—

"त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिवेश्य ।
ब्रह्माप्यते येन प्रतरेत् स विद्वान्
स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि" ॥

इति । द्वितीयस्योत्तरेण मन्त्रेण हठयोगः प्राणनिरोधोपायो दर्शितः । पूर्वोक्तरेचकपूरककुम्भकक्रमेण **प्रणान् प्रपीड्य** प्राणायामं कृत्वा **प्राणे क्षीणे** गतिविच्छेदेन प्राणवृत्त्यनुरोधे सतीत्यर्थः । सुष्ठु उक्ता चेष्टा यस्मिन् स तथोक्तः । एवं प्राणायामाभ्यासेन प्राणनिरोधं कुर्वन् पुनः किं कुर्यादित्यत आह— **दुष्टेति** ॥ अशिक्षिताश्वयुक्तं **वाहं** रथशकटादिकं यथा सारथिरप्रमत्तो रश्मिग्रहणेन सन्मार्गे धारयेत् तथा योगीश्वरोऽप्रमत्तो विद्वान् ब्रह्मनिष्ठो दुष्टेन्द्रिययुक्तं मनो विषयेभ्यो निवार्याऽऽनन्दैकरसे ब्रह्मणि धारयेत्, तत्रैवैकाग्रचित्तो भवेदित्यर्थः । "आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते" इत्युक्तं, तत्राऽऽसनं पतञ्जलिसूत्रेण व्युत्पादयति—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आसनयोगं तत्साधनं तत्फलं च पतञ्जलिरसूचयत्—

"तत्र स्थिरसुखमासनं, प्रयत्नशैथिल्याऽनन्तसमापत्तिभ्याम्"। प्रयत्नशैथिल्यं लौकिकवैदिककर्मत्यागः। फणानां सहस्रेण धरणीं धृत्वा योऽनन्तो वर्तते स एवाऽहमस्मीत्यनुसंधानम् अनन्तसमापत्तिः। अनयाऽऽसनप्रतिबन्धकं दुरितं क्षीयते। "ततो द्वन्द्वाऽनभिघातः"। आसनाऽभ्यासस्य फलं द्वन्द्वनिवृत्तिः।

आसनयोगोऽपि दर्शित :—

"द्वौ भागौ पूरयेदन्नैर्जलेनैकं प्रपूरयेत्।

मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेत्॥" इति।

एवं प्राणायामादिना प्राणस्पन्दे निरुद्धेऽखिलाश्चित्तवृत्तयो निरुध्यन्ते, प्राणस्पन्दाऽधीनत्वाच्चित्त-

---

आसनेति॥ सूत्रं व्याचष्टे— प्रयत्नेति॥ लौकिकवैदिककर्मसु वर्तमानस्यासम्भवात्तत्त्यागः तत्साधनमित्यर्थः। अनन्तसमापत्तिं व्युत्पादयति— फणानामिति॥ अनन्तसमापत्तेः फलमाह— अनयेति॥ फलसूत्रं व्याचष्टे— आसनेति॥ आसनं योगसम्मतिप्रदर्शनेन व्युत्पादयति— आसनेति॥ ननु प्राणायामादिना प्राणस्पन्दे निरुद्धे किं भवतीत्यत आह— एवमिति॥ तत्रोपपत्तिमाह— प्राणेति॥ यथा तन्त्वधीनः पटः तन्तुनिरोधे

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

वृत्त्युदयस्य। ततश्च स्वभावत आत्माऽनात्माकारमन्तः-करणमनात्माकारवृत्तिनिरोधादात्मैकाकारं भवति, यथाहुः—

"आत्माऽनात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम्।
आत्मैकाकारतया तिरोहिताऽनात्मदृष्टि विदधीत॥"

इति।

अयमेव योगः। यथाहुः—"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः"

इति।

निरुध्यते, यथा वा चित्ताधीनानि बाह्येन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुध्यन्ते, एवं प्राणस्पन्दाधीनाः चित्तवृत्तयः तन्निरोधे निरुध्यन्त इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह— **ततश्चेति**॥

अयमेव वृत्तिनिरोधो मनोनाश इत्युच्यते। तस्मिन्मनोनाशे सम्यक् सम्पन्ने आत्मैकाकारेण मनसाऽऽनन्दैकरसोऽपरिच्छिन्न-प्रत्यगात्माऽनूभूयते। "यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पद-मि"त्यादि श्रुतेरिति भावः। तत्र वृद्धसंमतिमाह— **यथेति**॥ वृत्तिनिरोधो योगविद्भिर्योग इत्युच्यत इत्याह— **अयमिति**। तत्र योगशास्त्रसंमतिमाह— **यथाहुरिति**॥ प्रमाणविपर्यय-विकल्पनिद्रास्मृतीनां पञ्चानां निरोधो योगः। प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानीति पातञ्जलाः। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुप-लब्धयः षड्विधानि प्रमाणानीति तु वयम्। प्रमाकरणं प्रमाणं। प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं। अनुमितिप्रमाकरणमनुमानं।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्साधनं चाहुः "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" इति।

भगवानपि तत्रैव—

"असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥" इति।

वैराग्यं निरूपितम्।

निरोधो द्विविधः— संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्चेति।

उपमितिप्रमाकरणमुपमानम्। शाब्दप्रमाकरणमागमः। उपपादकप्रमाकरणमर्थापत्तिः। ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिः॥ सामान्यविशेषलक्षणाभ्यां विस्तरेण प्रमा निरूपिता, करणञ्च निरूपितम्। विपर्ययो निरूपितः। **विकल्पः** संशयः, असत् ज्ञानं सोऽपि निरूपितः। तामसी वृत्तिर्निद्रा, स्मृतिर्निरूपिता। एतासां सर्ववृत्तीनां निरोधो योग इत्यर्थः। अथवा दैवासुरसंपत्तीनां निरोधो योग इत्यर्थः। दैवासुरसंपत्तयः पूर्वमेव निरूपिताः। **ननु** किं तन्निरोधनसाधनमित्याकाङ्क्षायां सूत्रेण तदाह— **तत्साधनं चेति**॥

तत्र भगवद्गीतावचनमप्युदाहरति— **भगवानपीति**॥ किं तद्वैराग्यमित्याकाङ्क्षायामाह— **वैराग्यमिति**॥ तर्ह्यभ्यासो निरूपणीय इत्यपेक्षायामभ्यासस्य योगं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वाद्बहिरङ्गसाधनेन विना तदसिद्धेः सोपायं बहिरङ्गसाधनं निरूप्य तन्निरूपयितुं निरोधं विभजते— **निरोध इति**॥ वृत्तिनिरोध

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

कर्त्राद्यनुसंधानं विना चिन्मात्रलक्ष्यैकगोचरप्रत्ययप्रवाहः संप्रज्ञातसमाधिः। यथाहुः—

"विलाप्य विकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक्रमात्।
परिशिष्टं तु चिन्मात्रं सदानन्दं विचिन्तयेत्॥
ब्रह्माऽऽकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना।
सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाऽभ्यासप्रकर्षजः॥"

इति।

अस्य संप्रज्ञातसमाधेरङ्गिनो यमादीन्यष्टाङ्गानि।

इत्यर्थः। संप्रज्ञातस्य लक्षणमाह— **तत्रेति**॥ तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अङ्गसमाधिव्यावृत्त्यर्थं कर्त्राद्यनुसन्धानं विनेत्युक्तम्। आदिशब्देन कर्मकरणग्रहणम्। तत्र सम्मतिमाह— **यथाहुरिति**॥

"स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेदि"ति वार्तिकोक्तन्यायेन कृत्स्नं विकृतिमध्यस्थमज्ञानतत्कार्यं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण **चिदात्मनि विलाप्य** तद्व्यतिरेकेण नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः। **सम्भवेति**। "विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे"ति न्यायेनोत्पत्तिक्रमापेक्षया विपरीतक्रमादित्यर्थः। एवमुक्तप्रकारेणाज्ञानपर्यन्तं चिन्मात्रे विलाप्य परिशिष्टं चिन्मात्रं गुरूपदिष्टमहावाक्येन स्वात्मन्येव **चिन्तयेत्** ध्यायेत सच्चिदानन्दब्रह्मैवाहमस्मीति। संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानि विभज्य दर्शयितुं तदङ्गानामियत्तामाह— **अस्येति**॥ बहिरङ्गसाधनान्युद्दिशति—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तत्र यमनियमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारा बहिरङ्गानि ।

अहिंसा-सत्याऽस्तेय-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः । अष्टाङ्गमैथुनवर्जनं ब्रह्मचर्यम् । यथाऽऽहुः—

"स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ॥
सत्सङ्ग-सन्निधित्याग-दोषदर्शनतो भवेत् ॥" इति ।

तत्र यमेति ॥ धारणाद्वारा संप्रज्ञातोपायत्वं बहिरङ्गत्वम् । यमादीन्युपदिशति— अहिंसेत्यादिना ॥ मनसा वाचा कर्मणा प्राणिनामपीडनमहिंसा, यथार्थभाषणं सत्यम् । वञ्चनया परस्वापहरणं स्तेयम् ॥ न स्तेयोऽस्तेयः । ब्रह्मचर्यं निरूपयति— अष्टाङ्गेति ॥ किं तदष्टाङ्गमैथुनमित्याकाङ्क्षायां स्मृत्या तदाह— यथाहुरिति ॥ तद्वर्तनं कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायामाह— विपरीतमिति ॥ अष्टाङ्गमैथुनं परित्यज्य तूष्णीमवस्थानं मुमुक्षुभिः संपाद्यमित्यर्थः । "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति सत्येन लभ्यः तपसा ह्येष आत्मा । सम्यक् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः" इत्यादि श्रुतेः । सत्सङ्गस्य ब्रह्मचर्यसाधनत्वमाचार्यैर्दर्शितम्—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अत एव स्त्रीणां सम्भाषणादिनिषेधोऽपि मुमुक्षूणाम्-

"न संभाषेत् स्त्रियं कांचित् पूर्वदृष्टां न च स्मरेत्।
कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येल्लिखितामपि ॥"

इत्यादि स्मृतौ।

शौच-संतोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः।

"का तव कान्ताऽधरगतचिन्ता
वातुल किं तव नास्ति नियन्ता?।
त्रिजगति सज्जनसङ्गतिरेका
भवति भवोदधितरणी नौका" ॥ इति।

दोषदर्शनं प्रह्लादेन दर्शितम्—

"मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसङ्गते।
देहे यः प्रीतिमान् मूढो भविता नरकेऽपि सः" ॥ इति।

भगवतापि—

"स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान्।
वैराग्यकारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते" ॥ इति।

एवं दोषमनुसन्दधतः कथं तत्र प्रवृत्तिः स्यादतः सत्सङ्ग-सन्निधित्यागदोषदर्शनैर्ब्रह्मचर्यं सुरक्ष्यमिति भावः। तत्रोप-ष्टम्भकमाह— अत एवेति॥

नियमानाह— शौचेत्यादिना॥ मिताशनादि तपः।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

आसनं निरूपितम् । तच्च पद्मस्वस्तिकादि अनेकप्रकारम् ॥

रेचक-पूरक-कुम्भकाः प्राणायामाः ।

इन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवर्तनं प्रत्याहारः । एतेषु बहिरङ्गेषु जितेष्वन्तरङ्गेषु यत्नः कर्तव्यः ।

धारणा-ध्यान-समाधयः संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गसाधनानि ।

धारणा नाम मूलाधारमणिपूरकस्वाधिष्ठानाऽना-

प्रणवादिपवित्रमन्त्राणां जपः स्वाध्यायः । स्वेनानुष्ठितनित्यादिकर्मणः परमेश्वरे वासुदेवे परमगुरौ समर्पणमीश्वरप्रणिधानम् । रेचकेति ॥ कुम्भको द्विविधः— आभ्यन्तरो बाह्यश्चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण वायुमापूर्य हृदये वायुरोध आभ्यन्तरः । यथाशास्त्रं वायुं विरिच्य शरीराद्बहिर्वायुरोध बाह्यकुम्भकः । एवमन्ये प्रकारा ग्रन्थान्तरोक्तास्तत्रैवानुसन्धेयाः ।

एतेष्विति ॥ अयं शास्त्रीयोऽनुक्रमोऽजितचित्तस्य, यस्य तु जन्मान्तरसुकृतपरिपाकवशेन शुद्धसत्त्वस्य प्रथममेव धारणाद्यन्तरङ्गसाधनानि तेन बहिरङ्गयमादिषु यत्नो न कर्तव्यः । कानि तान्यन्तरङ्गबहिरङ्गसाधनानीत्यत आह— धारणेति ॥ केयं धारणेत्यत आह— धारणा नामेति ॥

"मनः सङ्कल्पकं ध्यात्वा संक्षिप्यात्मनि बुद्धिमान् ।
धारयित्वा तथात्मानं धारणा परिकीर्तिता ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

हृताऽऽज्ञाविशुद्धचक्रेशानामन्यतमे प्रत्यगात्मनि वा चित्तस्य स्थापनम्। तदेकस्मरणमिति यावत्।

ध्यानं नाम तत्र प्रत्ययैकताानता। लक्ष्यैकगोचर-प्रत्ययप्रवाह इत्येतत्।

प्रत्ययप्रवाहो द्विविधः। विजातीयप्रत्ययान्तरित-स्तदनन्तरितश्चेति। आद्यो ध्यानम्, द्वितीयः समाधिः।

सोऽपि द्विविधः। कर्त्राद्यनुसंधानपूर्वकस्तद्रहितश्चेति। आद्योऽङ्गसमाधिः। द्वितीयोऽङ्गी।

इति श्रुत्या प्रत्यगात्मनि मनसः संस्थापनं धारणा भवत्येवे-त्याह— **प्रत्यगात्मनि वेति** ॥ किं तच्चित्तस्थापनमित्याकाङ्क्षा-यामाह— **तदिति** ॥ ध्यानं लक्षयति— **ध्यानं नामेति** ॥ **तत्र लक्ष्ये प्रत्ययानां** सजातीयवृत्तीनामेकतानता प्रवाहीकर-णम्। इममेवार्थमाह— **लक्ष्येति** ॥ ध्यानसमाध्योर्भेदं वक्तुं प्रत्यय प्रवाहं विभजते— **स चेति** ॥ **अन्तरितो**ऽवच्छिन्नः, तद्विप-रीतोऽ**नन्तरितः**। यदर्थो विभागस्तमाह— **आद्य इति** ॥ **ननु** संप्रज्ञातसमाधेरङ्गित्वात्कथमङ्गस्थापने तदुदाहरणम्? नचाङ्गस-माधिः ततो भिन्न इति वाच्यम्; अङ्गाङ्गिनोर्वैलक्षण्यादर्शनादित्या-शङ्क्य तयोर्वैलक्षण्यं वक्तुं समाधिं विभजते— **सोऽपीति** ॥

विभागफलमाह— **आद्य इति** ॥ आद्यसमाधिं भगवत्पाद उदाजहार—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संप्रज्ञातसमाध्युदये लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वादाश्चत्वारो विघ्नाः सन्ति। लयो निद्रा। पुनः पुनर्विषयाऽनुसंधानं विक्षेपः। चित्तस्य रागादिना स्तब्धीभावः कषायः। समाध्यारम्भसमये सविकल्पकानन्दाऽऽस्वादो रसास्वादः। यथाहुः—

"लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं समयेत् पुनः।
सकषायं विजानीयाद् ब्रह्मप्राप्तं न चालयेत्।
नाऽऽस्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्॥"

इति।

"दृप्तिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम्।
अलेपमेकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्त ओमि"ति॥

द्वितीयं वार्तिकाचार्य उदाजहार—

"ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत्।
चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं न विचालयेत्॥
पूर्णबोधात्मनाऽऽसीत पूर्णचित्तस्समुद्रवत्।" इति।

समाध्यभ्यासेन सम्भावितविघ्नान् परिहर्तुं तान् व्युत्पादयति—

संप्रज्ञातेति॥ के ते लयादय इत्याकाङ्क्षायां तानाह—

लय इति॥ तत्र गौडपादाचार्यसम्मत्या तत्परिहार्यतामाह—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

अस्यार्थः—प्राणायामादिना लयाऽभिमुखं चित्त-मुत्थापयेत्। दोषदर्शनब्रह्माऽनुसंधानादिना विक्षिप्तं

यथाहुरिति॥ सम्मति व्याचष्टे— **अस्यार्थ इति**॥ आदि-शब्देन निद्राशेषपरिहारस्वल्पभोजनादयो गृह्यन्ते। तदुक्तम्—“समाप्य निद्रां सुजीर्णेऽल्पभोजी श्रमत्याज्यावाध्ये सुविविक्तप्रदेशे समहितनिष्ठः एष प्रयत्नोऽथवा प्राणनिरोधो निजाभ्यासमार्गा-दि”ति (?)॥ **दोषेति**॥ तथाचोक्तम्—

“दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तते।
अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यती”ति॥

आदिशब्देन सगुणध्यान—सत्सङ्गादयो गृह्यन्ते। तदुक्तम् भग-वता—

“विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते।
मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते॥” इति।

वसिष्ठेनापि—

“सन्तः सदैव गन्तव्या यद्यप्युपदिशन्ति न।
या हि स्वैरकथास्तेषामुपदेशा भवन्ति ताः॥” इति॥

यथा भगवन्तं प्रति मुचुकुन्देन—

“भवापवर्गो भ्रमतो यथा भवे-
ज्जनस्य तर्ह्यच्युत तत्समागमः।
सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ
परावरेशे त्वयि जायते मतिः॥” इति।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चित्तं समयेत् । ब्रह्मप्राप्तं चित्तं न चालयेत् । समाध्यारम्भसमये सविकल्पकाऽऽनन्दं नाऽऽस्वादयेत्, किंतूदासीनो ब्रह्मप्रज्ञया युक्तो भवेदिति ।

एवं निर्विघ्नेन संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेनाऽऽत्मप्रसादमात्रे मनसि ऋतम्भरा प्रज्ञोदेति ।

अतीताऽनागतविप्रकृष्टव्यवहितसूक्ष्मवस्तुविषयं योगिप्रत्यक्षम् ऋतम्भरा प्रज्ञा । तामपि निरुद्ध्य समाधिमभ्यस्यतो गुणवैतृष्ण्यं परवैराग्यमुदेति । तत्तु निरूपितम् । ततोप्यऽभ्यासः कर्तव्यः ।

तथाऽऽचार्यैरपि—

"सङ्गः सत्सु विधीयतां भगवतो
भक्तिर्दृढा धीयताम् ॥" इति ।

उक्तसाधनकलापैर्विघ्नेषु परिहृतेषु संप्रज्ञातसमाधिरुदेति ॥ तेन संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासेनं प्रत्यगात्मन्येकाग्रतामापन्ने मनसि ऋतम्भरा प्रज्ञोदेतीति योगशास्त्रप्रक्रियामनुसरन्नाह— **एवमिति** ॥ केयं ऋतम्भरा प्रज्ञेत्यत आह— **अतीतेति** ॥ ऋतम्भरप्रज्ञानिष्ठस्य निर्विघ्नकल्पकस्य समाधेरसम्भवात्तां निरुध्य संप्रज्ञातसमाधिमभ्यस्यत आत्मसाक्षात्कारद्वारा परं वैराग्यं भवतीत्याह— **तामपीति** ॥ तर्हि परं वैराग्यं निरूप्यतामित्याकाङ्क्षायामाह— **तदिति** ॥ ततः परं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह— **ततोऽपीति** ॥ पर-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

उत्साहप्रयत्नोऽभ्यासः। यथाहुः—"तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः" इति। तस्यापि निरोधे सर्वधीनिरोधो

वैराग्यानन्तरमित्यर्थः। ततः परं कीदृशोऽभ्यासः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह— **उत्साहेति**॥ केनाप्युपायेन निखिलवृत्त्युपरोधरूपासंप्रज्ञातसमाधौ निष्ठायामत्युत्साह एव प्रयत्नः; स एवाभ्यास इत्यर्थः। तत्र सम्मतिमाह— **यथाहुरिति**॥

तत्र प्रशान्तवाहितायां स्थितौ॥ **ननु**— तेनाभ्यासेन किं भवतीत्याकाङ्क्षायां तेन सर्ववृत्तिनिरोधे स्वस्यापि निरोधादसंप्रज्ञातसमाधिर्भवतीत्याह— **तस्यापीति**॥ **ननु**— उत्साहनिरोधेऽन्यसाधनमस्ति, न वा, **नाद्यः**; अनवस्थाप्रसङ्गात्, **न द्वितीयः**; तन्निरोधायोगात्, न च— स्वयमेव स्वस्य निरोध इति— वाच्यम्; निरुद्धत्वात्, लोके तथाऽदर्शनाच्च। तस्मादिदमसङ्गतमिति— **चेन्न**; कतकरजोन्यायेन तस्य स्वपरनिवर्तकत्वात् स्यादिदं सङ्गतमिति भावः। **ननु** भवतु सर्वधीनिरोधः, प्रकृते किमायातमित्याशङ्क्य यः पूर्वमुपदिष्टः द्वितीयोऽसंप्रज्ञातः स एवायमित्याह— **अयमेवेति**॥ सर्वधीनिरोध एवेत्यर्थः॥ अत्र धीशब्देन प्रवृत्तिरित्युच्यते। तदुक्तम्—

"मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः।
असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते॥
प्रशान्तचित्तकं चित्तं परमानन्ददीपकम्।
असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिर्योगिनां प्रियः॥" इत्यादि।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

भवति। अयमेवाऽसंप्रज्ञातसमाधिः। न केवलं परवैराग्यादेव समाधिलाभः, किन्त्वीश्वरप्रणिधानादपि। तथाचोक्तम्—"ईश्वरप्रणिधानाद्वा" "क्लेशकर्मविपाकाऽऽशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" "तस्य वाचकः प्रणवः" "तज्जपस्तदर्थभावन"मिति। एतदुक्तं भवति—ईश्वरप्रणिधानाद्वा समाधिलाभः। क्लेशादिभिरसंबद्धः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः। ईश्वरस्याऽभिधायकः शब्दः

असंप्रज्ञातसमाधिं प्रति साधनान्तरमाह— **न केवलमिति** ॥ तत्र सम्मतिमाह— **तथाचेति** ॥ सूत्रतात्पर्यमाह— **एतदुक्तमिति** ॥

वेति विकल्पार्थे। उक्तक्रमाद्वा समाधिलाभः, ईश्वरप्रणिधानादेति विकल्पार्थः। कोऽयमीश्वर इत्याकाङ्क्षायां क्लेशकर्मेत्यादि सूत्रं प्रवृत्तम्, तदर्थमाह— **क्लेशेति** ॥ आदिशब्देन कर्मविपाकाशया गृह्यन्ते। अस्यार्थः— अविद्यादयः पञ्च क्लेशाः, कर्म त्रिविधं शुक्लं कृष्णं मिश्रं चेति। पुण्यं **शुक्लं कृष्णं** पापमुभयं **मिश्रम्**। तदुक्तम्— "कर्माऽशुक्लाकृष्णं योगिनः त्रिविधमितरेषामि"ति। **विपाकः** कर्मफलम्। तदुक्तम्— "विपाको जात्यायुर्भोगाः" इति ॥ **आशयस्तु** तज्जन्यवासना। ततश्च क्लेशकर्मविपाकाशयैः सम्बद्धा जीवाः, तद्विपरीत ईश्वरः। पुरुषविशेष इति सूत्रांशस्यार्थमाह— **सर्वज्ञ इति** ॥ तस्येश्वरस्य प्रणिधानं कीदृशमित्या-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रणवः। प्रणवजपो माण्डूक्योपनिषत्पञ्चीकरणतद्वार्तिकोक्तप्रकारेण। प्रणवार्थाऽनुसंधानं च ईश्वरप्रणिधानम्।

अथवा "तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं"मित्यत्र सशब्देन परमात्मोच्यते। अहंशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते। अनयोः सामानाधिकरण्याद् ब्रह्मात्म्यैक्यमुच्यते। ततश्च सोऽहमित्यस्य परमात्माऽहमित्यर्थो यथा तथा प्रणवस्यापि। तथाहि—सोऽहमित्यत्र सकारहकार-

---

काङ्क्षायां तदुक्तं "तस्य वाचकः प्रणव" इति सूत्रम्, तत् व्याकरोति—**ईश्वरस्येति** ॥ तज्जपः तदर्थभावनमीश्वरप्रणिधानमिति सूत्रम्, तद्व्याख्यापयति— **प्रणवेति** ॥ अनुसन्धानप्रकारः प्रथमपरिच्छेदे निरूपितः। प्रकारान्तरेण सदृष्टान्तं प्रणवार्थमाह—**अथवेति** ॥ ननु दृष्टान्ते सोऽहमीश्वर इति पदयोः समानाधिकरण्येन तद्ब्रह्मात्मैक्यं प्रतिपाद्यतां तत्कथं दार्ष्टान्तिक इत्याशङ्क्योपपादयति— **तथाहीति** ॥ पृषोदरादि यथोपदिष्टमिति न्यायेन लोपः "एङः पदान्तादतीति" सन्धिः। तत्र सम्मतिमाह— **तदुक्तमिति** ॥

अस्त्वेवं प्रणवशब्दनिष्पत्तिः, प्रकृते किमायातमित्यत आह—**ततश्चेति** ॥ ततोऽपि किम्? तत्राह— **सर्वथापीति** ॥ **परमेश्वरेति**। अनुग्रहोऽभिध्यातमनोगतेच्छा अस्याभिमत

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

योर्लोपे कृते परिशिष्टयोः 'ओ अम्' इत्यनयोः सन्धिं कृत्वोच्चा रणे ओमिति शब्दो निष्पन्नः। तदुक्तम्—

"मकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत्।
संधिं च पूर्वरूपोत्थं ततोऽसौ प्रणवो भवेत्॥" इति।

मस्त्विति। अथवा भूमिकाजयक्रमेण वासनाद्यभ्यासः कर्तव्यः। तथाच श्रुतिः— "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनी"ति। अस्यार्थः— लौकिकवैदिकाभिलपनव्यवहारहेतुभूता या वाक् तां मनसि नियच्छेत्। ईकारः छान्दसः। प्राज्ञः पण्डितो विवेकी वाग्व्यवहारं सर्वं समुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत्। तथापि प्रणवजपो न त्याज्यो यावत्समाध्युदयम्। तथाच स्मृतिः—

"मौनं योगासनं योगः तितिक्षैकान्तशीलता।
निस्पृहत्वं समत्वं च सप्तैतान्येकदण्डिनाम्॥" इति।

योगः प्रणवजपस्तदर्थभावना, ततश्च गोमहिषादिवत्सम्यग् निरोधः प्रथमा भूमिः। तस्यां जितायां मनोनिरोधे द्वितीयभूमौ प्रयतेत। तत्सङ्कल्पात्मकमनो ज्ञानात्मनि नियच्छेत्। ज्ञानात्मा विशेषाहङ्कारः अमुष्य पुत्रोऽहमित्यादिः. तन्मात्रेणावतिष्ठेत्। सर्वसङ्कल्पविकल्पाँस्त्यक्त्वा बालमूकादिवन्निर्मनस्कता द्वितीया भूमिः॥ तस्यां जितायां विशेषाहङ्कारनिरोधे तृतीयभूमौ प्रयतेत। ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमिति विशेषाहङ्कारः, तं महति नियच्छेत्। ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानं त्यक्त्वा स्थिता-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

ततश्च ओमित्यस्य शब्दस्य परमात्माऽहमित्यर्थः। सर्वथापि प्रणवजपप्रणवार्थाऽनुसंधानरूपेण ईश्वर-प्रणिधानेन परमेश्वराऽनुग्रहात समाधिलाभो भवत्येव।

एवं समाध्यभ्यासेनाऽन्तःकरणस्याऽतिसूक्ष्मताऽऽपादनं मनोनाश इत्युच्यते।

अनेन सूक्ष्मेण मनसा त्वंपदलक्ष्ये साक्षात्कृते महावाक्येन स्वस्य ब्रह्मत्वसाक्षात्कारो भवति। न केवलं

मात्रावशेषो भवेत्। अहङ्कारसूक्ष्मावस्था **स्मिता**। इदमेव महत्तत्त्वम् सामान्याहङ्कार इति चोच्यते। अलसोदासीनवद्विशेषाहङ्कारराहित्यं तृतीयभूमिः॥ तस्यां जितायामस्मितामात्रावशेषं महान्तमात्मानं शान्ते चिदेकरसात्मनि नियच्छेत्। **ननु**— महतोऽव्यक्ते निरोधः कुतो नोच्यते? इति— **चेन्न;** कार्यं कारणे निरुध्यमानं लीनमेव स्यात्, तथाच निद्रा स्यात्, न निरोधसमाधिः। अतो महान्तमात्मानं चिदात्मनि नियच्छेत्। चिदात्मनि सर्वात्मना चित्तं निरुद्धं चेदियमेवासंप्रज्ञातसमाधिः चतुर्थभूमिः। एवं भूमिकाजयेन समाध्यभ्यासः कर्तव्यः। ततः किमित्यत आह— **एवमिति**॥ उक्तप्रकाराणामन्यतमेन। **ननु**. सूक्ष्मेण मनसा किं भवति? इत्याशङ्क्य तादृशमनसाऽन्तःकरणतद्वृत्तिसाक्षिणि त्वंपदलक्ष्ये प्रतीचि साक्षात्कृतेऽनन्तरं तत्त्वमस्यादिवाक्येन स्वस्य ब्रह्मत्वसाक्षात्कारो भवतीत्याह— **अनेनेति**॥

ननु— "एतेन योगः प्रत्युक्तः" इति सूत्रकारैर्योगस्य दूषि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

समाधिनैव साक्षात्कारः, किं तु विवेकेनाऽपि भवति । अन्तःकरणतद्वृत्तीनामवभासको यश्चिदात्मा साक्षी तस्मिन् साक्षात्कृते वाक्याद् ब्रह्मसाक्षात्कारः संभवत्येव ।

तत्त्वात्कथं साक्षात्कारसाधनत्वेन समाध्यभ्यासो नियम्यते ?, इति— **चेत्सत्यम् ;** तत्र प्रधानकारणतावादनिराकरणताभिप्रायेण योगशास्त्रं निराकृतं न तु चित्तनिरोधलक्षणयोगनिराकरणाभिप्रायेण । अनिरुद्धचित्तस्य विषयप्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारासम्भवाच्च ॥ किञ्च "समाध्यभावाच्च" "अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां" "निदिध्यासितव्यः" "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" "ध्यानेनात्मनि पश्यति" "ध्यानयोगेन संपश्यन्नात्मन्यात्मानमात्मने"त्यादि सूत्रश्रुतिस्मृतिशतैर्योगस्य साक्षात्कारसाधनत्वावगमात्समाध्यभ्यासोऽवश्यमपेक्षित एव महावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारोत्पत्तौ ॥ **नन्वेवं** जनकादीनां सिद्धगीताश्रवणमात्रेण ब्रह्मसाक्षात्कारो जात इति प्रतिपाद्यते वासिष्ठादौ समाध्यभावेऽपि, तत्कथं स्यादित्याशङ्क्य बहुव्याकुलचित्तानां तदपेक्षायामप्यव्याकुलबुद्धीनां विवेकेन मनसा त्वंपदलक्ष्ये साक्षात्कृते महावाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो भवत्येव समाधिं विना ॥ तदुक्तम्— "अव्याकुलधियां मोहमात्रेणाच्छादितात्मनाम् । साङ्ख्यानां मा विचारोऽयं मुख्यो झटिति सिद्धिदः ।" इति ॥ समाधिविवेकयोरधिकारिभेदविषयतया सार्थकत्वेन तयोर्ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति विकल्पेन साधनत्वमित्यभिप्रेत्याह— **न केवलमिति** ॥ तत्र सम-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तदाह—

"द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव।
योगो तद्वृत्तिनिरोधो ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्॥
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिद् ज्ञाननिश्चयः।
प्रकारौ द्वौ तदा देवो जगाद परमेश्वरः॥" इति।

ज्ञानं विवेकः।

तृतीयाऽध्याये "इन्द्रियाणि पराण्याहु" रित्यारभ्य "कामरूपं दुरासद" मित्यन्तेन विवेकम्, षष्ठाऽध्याये योगं च "यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि

तिमाह— तदाहेति॥ चित्तनाशस्य सूक्ष्मतापादनस्य द्वौ क्रमावुत्पादकौ कारणे। द्वैविध्यमेवाह— योग इति॥ योगस्य लक्षणमाह— योग इति॥ तस्य चित्तस्य वृत्तीनां निरोधः तद्वृत्तिनिरोधः। जडाजडौ विविच्य सम्यगसङ्कीर्णतयाऽवेक्षणं दर्शनं विवेक इत्यर्थः। अनयोर्विकल्पेन मनोनाशद्वारा साक्षात्कारहेतुत्वमित्याह— असाध्य इति॥ सम्मतिं व्याचष्टे— ज्ञानमिति॥ कोऽसौ देवः परमेश्वरः द्वौ प्रकारौ कुत्र जगादेत्याकाङ्क्षायां श्रीकृष्णो भगवान् गीतायां जगादेत्याह— तृतीयेति॥

ननु योगाभ्यासमाध्यमनोनाशस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया तेन ब्रह्मसाक्षात्कारे सति निखिलबन्धनिवृत्त्या पुंसः सर्व-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

गम्यते" इति वासुदेवः सर्वज्ञो भगवान् द्वौ प्रकारौ जगादेति श्लोकार्थः । तदेवं तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशाऽभ्यासाज्जीवन्मुक्तिः सिध्यतीति सिद्धम् ।

तस्या जीवन्मुक्तेः पञ्च प्रयोजनानि सन्ति । ज्ञानरक्षा, तपो विसंवादाऽभावो, दुःखनिवृत्तिः, सुखाऽऽविर्भावश्चेति ।

तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य पुनः पुनः संशयविपर्ययाऽनुत्पादो ज्ञानरक्षा ॥

कर्तव्यताहान्या कृतकृत्यत्वात्कृतं तदनन्तरं तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशाभ्यासेनेत्याशङ्क्य यस्य योगाभ्यासपूर्वकं ब्रह्मसाक्षात्कारो निर्वृत्तो वाक्येन तस्य तदनन्तरं तदपेक्षाभावेऽपि यस्य विवेकपूर्वकं वाक्याद्ब्रह्मसाक्षात्कारो निर्वृत्तः तस्य तदनन्तरं प्रबलप्रारब्धभोगापादितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणबन्धप्रतिभासवारणस्य कर्तव्यशेषस्य विद्यमानत्वेन तत्त्वज्ञानवासनाक्षयमनोनाशाभ्यासोऽपेक्षित इत्यभिप्रायेणोपसंहरति— तदेवमिति ॥ यदुक्तं जीवन्मुक्तिसिद्ध्या प्रयोजनाभावात्तदर्थं यत्नो नापेक्षितः इति, तत्राह— तस्या इति ॥ ज्ञानरक्षां निरूपयति— तत्रेति ॥ तेषु पञ्चसु मध्य इत्यर्थः ॥ ननु प्रमाणोत्पन्नस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वेन कथं तद्विषयसंशयविपर्यासप्रसक्तिः? ततश्च जीवन्मुक्त्यभ्यासेनाप्रसक्तयोस्तयोरनुत्पादः कथं रक्षा स्यादिति? उच्यते; यद्यपि प्रमाणकुशलानां

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तथाहि—

ज्ञानिनां शुक-राघव-निदाघादीनामिवाऽकृतोपा-

मुख्याधिकारिणां संशयविपर्यासप्रसक्तिरेव नास्ति; तथाप्यन्येषां सा भवत्येव। किं तत्र निमित्तमिति चेत्, शृणु, अनन्तानि निमित्तानि सन्ति। तथाहि— साक्षात्कारानन्तरं यथापूर्वं मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारदर्शनात् रागद्वेषाद्युपलब्धेश्चोत्पन्नं ज्ञानमापातरूपमेवेति केनचिद्वाचाटेनापादितस्य जीवन्मुक्त्यभ्यासाभावे संशयविपर्यासौ स्यातामिति केचित्॥ अन्येत्वामरणं ब्रह्मसाक्षात्कार एव न सम्भवति, वाक्यात्परोक्षमेव ज्ञानं जायते; तल्लिङ्गदर्शनात्। किञ्च यदीदानीं ब्रह्मसाक्षात्कारः स्यात्, तर्हि तेन सावरणाज्ञाननिवृत्त्या ईश्वरस्येव ज्ञानिनः सर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गः; सनकादीनां शुकादीनां च तथा दर्शनात्॥ न च— सर्वज्ञत्वादेस्तयोर्योगफलत्वात् ज्ञानफलत्वाभावान्नोक्तदोष इति— वाच्यम्; तर्हि योगादिहीनस्य ज्ञानं वा कथं स्यात्, प्रमाणबलात्स्यादिति चेत्, योगमन्तरेण प्रमाणस्यापि साक्षात्कारजनकत्वायोगात्, तस्मादुत्पन्नज्ञानमापातरूपमेवेति केनचित् यत् मूर्खेणापादितं प्रारब्धभोगवशेन विक्षिप्तचित्तस्य ज्ञानिनः संशयादि स्यादेवेति, तदभ्यासाभावे। एवमन्यानि संशयनिमित्तान्यूहेन द्रष्टव्यानि॥ तस्माज्जीवन्मुक्त्यभ्यासेन परोक्षज्ञानिनोऽपि सम्भावितसंशयविपर्यासानुत्पादो ज्ञानरक्षेत्युच्यते। इममेवार्थं सदृष्टान्तमुपपादयति — **तथाहीति**॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

स्तेरज्ञानिनोऽस्मदादेश्चित्तविश्रान्त्यभावात्पुनः कदाचित् संशयविपर्ययौ भवेताम्। अज्ञानवत् तावपि मोक्षप्रतिबन्धकौ। तदाह भगवान्—

ज्ञानिनामपरोक्षज्ञानिनाम्। शुकस्य प्रथमं स्वत एव विवेकेन ब्रह्मसाक्षात्कारो जातः, पश्चात्संदिहानेन पृष्टः पिता व्यासः पुत्राय तदुपदिदेश, पुनश्च संदिहानं मत्वा जनकसमीपं गच्छेत्युवाच, स तं गतः तेनानुशिष्टः निर्विकल्पकं समाधिं प्राप्य मुक्तिं गत इति वासिष्ठरामायणे कथा श्रूयते। निदाघोपाख्यानं दर्शितम्। आदिशब्देन भगीरथादयो गृह्यन्ते॥ **ननु** भवेतां संशयविपर्यासौ, तावता को दोष इत्याशङ्क्याह— **अज्ञानवदिति**॥ तत्र भगवद्वचनमुदाहरति— **तदाहेति**॥ **ननु** जीवन्मुक्त्यभ्यासरहितस्य दृढापरोक्षज्ञानिनो मोक्षोऽस्ति न वा। **आद्ये** जीवन्मुक्त्यभ्यासवैयर्थ्यम्, द्वितीये तु शास्त्रविरोधः, **सत्यम्; दृढ**ज्ञानिनो मोक्षे सिद्धेऽपि दृष्टसुखार्थं जीवन्मुक्त्यभ्यासोपपत्तेः, जीवन्मुक्तानामपि भूमिकातारतम्येन दृष्टसुखतारतम्यमस्त्येव। तथाच श्रूयते— "आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेव ब्रह्मविदां वरिष्ठ" इति॥ अस्यार्थः— आत्मनि **क्रीडा** रमणं अपरोक्षानुभवो यस्य स तथोक्तः। अयं ब्रह्मविदित्युच्यते। आत्मनि रतिः विजातीयानुभवतिरस्कारेण साक्षात्कारो यस्य स तथोक्तः **आत्मानन्दोऽ**परोक्षानुभविता। अयमेव ब्रह्मविद्वर इत्युच्यते। **क्रिया** ब्रह्मध्यानं तदस्यास्तीति क्रियावान् ब्रह्मात्मैक्यसमाधि-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"अज्ञश्चाऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यती"ति ।

ततश्च जीवन्मुक्त्यभ्यासेन संभवति संशयविपर्यय-निवृत्तिर्ब्रह्मज्ञा नाम प्रथमं प्रयोजनम् ।

मानिति यावत् । अयं ब्रह्मविद्वरीयानित्युच्यते ॥ अयं स्वतो नोत्तिष्ठति, यः स्वतः परतोऽपि नोत्तिष्ठति स ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ एते चत्वार एव वसिष्ठेनोक्ताः । सप्तसु योगभूमिषु चतुर्थभूमि-मारभ्य प्रतिपादिताः सप्त भूमयो दर्शिताः । "ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात् प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया तनुमानसी ॥ सत्त्वापत्तिः चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामका पदार्थभाविनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृते"ति ॥ भूमिकास्तिस्रः श्रवणमनननिदिध्यासनात्मिकाः । चतुर्थ्यां भूमौ साक्षात्कारोदयः । अत एव चतुर्थभूमिनिष्ठो ब्रह्मविदित्युच्यते । पञ्चम्यादिभूमि निष्ठानां विश्रान्तितारतम्येन दृष्टसुखतारतम्याद्वरवरीयोवरिष्ठा इत्युच्यन्ते ॥ एते त्रयोऽपि जीवन्मुक्ता एव "ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥" इत्यादि स्मृत्या ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः प्रतिपादनात् "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्यादि श्रुत्या ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभावापत्तेः प्रतिपादनात् ब्रह्मविद्वरादीनां चतुर्णां मोक्षः समान एव । दृष्टसुखं तारतम्येन भवति । तदुक्तम्— "तारतम्येन सर्वेषां चतुर्णां सुखमुत्तमम् । तुल्या चतुर्णां मुक्तिः स्यात् दृष्टसौख्यं विशिष्यते ।" इति ॥ ज्ञानरक्षानिरूपणमुप-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

चित्तैकाग्र्यं तपः।

"मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः।

स ज्यायान् सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते॥"

इति स्मरणात्।

ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्याखिलवृत्तीनामनुदयान्निरङ्कुशं चित्तैकाग्र्यं सम्पद्यते, तदेव तपः। तच्च लोक-

---

संहरति— ततश्चेति॥ यतो जीवन्मुक्त्यभ्यासरहितस्य संशयादि प्रसक्त्या मोक्षप्रतिबन्धः स्यात्तस्मादित्यर्थः॥ जीवन्मुक्तीति॥ तत्त्वज्ञानाद्यभ्यासेनेत्यर्थः। द्वितीयं प्रयोजनं तपो निरूपयति— चित्तेति॥ तत्र स्मृतिप्रमाणमाह— मनसश्चेति॥

अग्निहोत्रादिसर्वधर्मेभ्यः स चित्तैकाग्र्यलक्षणो धर्मो ज्यायान् श्रेष्ठः परम उत्कृष्ट उच्यते॥ योगविद्भिरित्यर्थः। तदाह— "तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽप्यधिको मतः। कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन।" इति॥ भवत्वेवं चित्तैकाग्र्यं तपः, प्रारब्धभोगेन विक्षिप्तचित्तस्य तु ज्ञानेन तत्कथं स्यादित्याशङ्क्याह— ज्ञानिन इति॥ ज्ञानिनोऽपि यद्यपि प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयेन चिदात्मनः सत्यत्वावधारणात् चित्तैकाग्र्यमस्त्येव; तथापि प्रारब्धभोगकाले आपाततो नामरूपादिप्रतिभाससम्भवेन न निरङ्कुशचित्तैकाग्र्यं तस्य, जीवन्मुक्तस्य तु योगाभ्यासेन मनसो नष्टत्वेन निखिलवृत्तीनामनुदयान्निरङ्कुशं चित्तैकाग्र्यं भवति। तदेव तप इत्यर्थः॥ ननु जीवन्मुक्तानां तपः क्वोपयुज्यत इत्याश-

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

संग्रहाय भवति। तदुक्तं "लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसी"ति। संग्राह्यो लोकस्त्रिविधः। शिष्यो, भक्तस्तटस्थश्चेति। तत्र सन्मार्गवर्त्ती शिष्यो गुरूपदिष्टमार्गेण श्रवणादिना ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्नुच्यते; "आचार्यवान् पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति श्रुतेः।

भक्तोऽपि ज्ञानिनः पूजाऽन्नपानादिनाऽभीष्टं प्राप्नोति।

तथाच श्रुति :—

"यं यं लोकं मनसा संविभाति
विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान्।
तं तं लोकं जयते तांश्च कामान्
तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद् भूतिकामः॥" इति।

स्मृतिरपि—

"यद्येको ब्रह्मविद् भुङ्क्ते जगत्तर्पयतेऽखिलम्।
तस्माद् ब्रह्मविदे देयं यद्यस्ति वस्तु किंचन॥"

इत्यादि।

व्याख्या— तत्रेति॥ तत्र भगवद्गीतासंमतिमाह— तदुक्तमिति॥ ब्रह्मवित्पूजादिनाऽभीष्टप्राप्तौ प्रमाणमाह— तथाचेति॥ आदिशब्देन— "यत्फलं लभते मर्त्यः कोटिब्राह्मणभोजनैः। तत्फलं

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

तटस्थो द्विविधः । सन्मार्गवर्त्त्यसन्मार्गवर्ती चेति । तत्र सन्मार्गवर्ती मुक्तस्य सदाचारे प्रवृत्तिं दृष्ट्वा स्वयमपि तत्र प्रवर्तते । तदाह भगवान्—

"यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥" इति ।

असन्मार्गवर्ती तु जीवन्मुक्तस्य दृष्टिपातेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तथाच स्मृतिः—

"यस्याऽनुभवपर्यन्ता बुद्धिस्तत्त्वे प्रवर्तते ।
तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥" इति ।

द्वेषिणस्तु ज्ञानिनो दुष्कृतं सम्भावितं गृह्णन्ति । तथाच श्रुतिः—"तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या"मिति । एवं जीवन्मुक्तस्य तपो लोकसंग्रहाय भवतीति तपो नाम द्वितीयं प्रयोजनम् ।

जीवन्मुक्तस्य व्युत्थानदशायामसत्कृतनिन्दादिश्रव-

समवाप्नोति ज्ञानिनो यस्तु भोजयेत् ॥ ज्ञानिभ्यो दीयते यत्र तत्कोटिगुणितं भवेत् ।" इति गृह्यते । तत्त्वज्ञ ननो दृष्टिपातेनेतरेषां पापनिवृत्तौ प्रमाणमाह— **तथाचेति** ॥ विसंवादाभावं तृतीयं प्रयोजनं निरूपयति— **जीवन्मुक्तस्येति** ॥

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

योऽपि पाखण्डकृतनिष्ठुरादिदर्शनादावपि चित्तवृत्त्यनुदयादिसंवादो न भवति। यथाऽहुः—

"ज्ञात्वा वयं तत्त्वनिष्ठां ननु मोदामहे वयम्।
अनुशोचाम एवाऽन्यान्न भ्रान्तैर्विवदामहे॥" इतीति

विसंवादाऽभावो नाम तृतीयं प्रयोजनम्।

दुःखनिवृत्तिर्द्विविधा। ऐहिकदुःखनिवृत्तिरामुष्मिकदुःखनिवृत्तिश्चेति। तत्र ज्ञानेन भ्रान्तेर्निवृत्ततया योगाऽभ्यासेनाऽखिलवृत्तिनिरोधेन चित्तस्याऽऽत्मैकाकारतया ऐहिकसमस्तदुःखनिवृत्तिः प्रारब्धभोगे सत्यपि। तथाच श्रुतिः— "आत्मानं चेद्विजानीया" दित्यादिना ऐहिकदुःखनिवृत्तिं मुक्तस्य दर्शयति। ज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्त्या संचिताऽऽगामिकर्मणामश्लेषविनाशाभ्यामामुष्मिकदुःखानामपि निवृत्तिः। तथाच श्रुतिः—

दुःखनिवृत्तिरूपं चतुर्थं प्रयोजनं विभज्य निरूपयति— **दुःखेति**॥ यद्यपि ज्ञानिनोऽपि दुःखनिवृत्तिरस्ति; तथापि तस्य प्रारब्धभोगकाले बाधितानुवृत्त्या दुःख्यहं सुख्यहमित्याद्यनुभवसम्भवात् ज्ञानिनो दुःखनिवृत्तिः सुरचिता न भवति, जीवन्मुक्तस्य तु योगाभ्यासेनाखिलवृत्तीनां निरोधात्सा सुरचिता भवतीति दुःखनिवृत्तिः प्रयोजनं जीवन्मुक्तेर्भवत्येव॥ **एतेन**— प्रयोजनाभावात् जीवन्मुक्त्यभ्यासो निरर्थक इति— **परास्तम्**।

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाऽकरवं किमहं पापमकरवम्" इत्यादि, इति दुःखनिवृत्ति-र्नाम चतुर्थं प्रयोजनम् ।

मुक्तस्य ज्ञानयोगाभ्यामेऽज्ञानतत्कृताऽऽवरणविक्षेप-निवृत्त्या बाधकाऽभावात्परिपूर्णब्रह्मानन्दाऽनुभवसुखा-ऽविर्भावः । इममेवार्थं श्रुतिर्दर्शयति—

"समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो
निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा
स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥" इति ॥ इति

सुखाविर्भावो नाम पंचमं प्रयोजनम् ।

एवं स्वरूपप्रमाणसाधनफलनिरूपणैः द्विधा मुक्ति-र्निरूपिता । तस्मात् ब्रह्मवित् जीवन्मुक्तो भोगेन

सुखाविर्भावं पञ्चमं प्रयोजनं निरूपयति— **मुक्तस्येति** ॥ जीव-न्मुक्तस्येत्यर्थः । **ज्ञानं** ब्रह्मसाक्षात्कारः **योगो** निर्विकल्पकसमा-धिपर्यन्तो ध्यानयोगः । नायमर्थोऽस्मदुत्प्रेक्षामात्रसिद्धः, किन्तु श्रुतिसिद्ध इत्याह— **इममिति** ॥ इयता प्रबन्धेनोपपादित-मर्थमुपसंहरति— **एवमिति** ॥

प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं क्रोडीकृत्योपसंहारव्याजेन दर्शयति— **तस्मादिति** ॥ ब्रह्मविदः प्रारब्धक्षये ब्रह्मानन्दात्मनाऽवस्थाने

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

प्रारब्धभोगे क्षीणे वर्तमानशरीरपातेऽखण्डैकरस-ब्रह्मानन्दात्मनाऽवतिष्ठते। "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते" ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्य-

---

पुनरुत्थानाभावे च प्रमाणान्युपन्यस्यति— **न तस्येति ॥** तस्य ज्ञानिनः प्राणा नोत्क्रामन्ति, यथाऽज्ञानिनः स्वकर्मफलोपभोगाय वर्तमानशरीरारम्भके प्रारब्धे चीणे प्राणा उत्क्रामन्ति परलोक जिगीषया, तथा भोगेन प्रारब्धस्य नष्टत्वात् ज्ञानेन सञ्चित-कर्मणां नष्टत्वादागामिकर्मणामश्लेषात् ज्ञानोत्पत्तित एवाज्ञानस्य नष्टत्वात् जन्मबीजाभावात् प्राणा नोत्क्रामन्तीत्यर्थः। तर्हि कुत्र तिष्ठन्तीत्याशङ्क्याह— **अत्रेति ॥** अत्र प्रत्यगात्मनि **प्राणाः समवनीयन्ते** लयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तथाच श्रुत्यन्तरम्— "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमा षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति" इति ॥ सूत्रकारोऽप्याह— **"तानि परे तथा ह्याह हीं"ति ॥** जीवदवस्थायामेव ब्रह्मसाक्षात्कारेणा-ज्ञाननिवृत्त्या ब्रह्मरूप एव सन् ब्रह्माप्येति प्रारब्धनिवृत्तौ ब्रह्मस्वरूपे-णावतिष्ठत इत्यर्थः। तथाच श्रुत्यन्तरं "एवमेवैष संप्रसादोऽस्मा-च्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" इति ॥ तथाच पारमर्षं सूत्रं— "सपद्या-विर्भावः स्वेन शब्दादि"ति। तत्र विष्णुपुराणवचनमुदाहरति— **विभेदेति ॥** विरुद्धो भेदो यस्यासौ विभेदः। अभेद इति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

न्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥" "तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना । भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥" इत्यादि श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः । भगवान् सूत्रकारोऽप्याह—

यावत् । तथाच ज्ञानेनाभेदजनके ज्ञाने नष्टे सत्यात्मब्रह्मणोरसन्तं भेदं कः करिष्यतीति कश्चिन्मूर्खो योजयाञ्चकार, तद्वाक्यशेषापरिज्ञानदोषकृतमत एव तस्य मूर्खत्वमित्याह— **तद्भावेति** ॥ ब्रह्मसाचात्कारवशात् ब्रह्मभावापत्तौ व्याससूत्रं संवादयति— **भगवानिति** ॥ **अस्मिन्** ब्रह्मणि **अस्य** ब्रह्मविदः **तद्योगं** ब्रह्मभावापत्तिं **शास्ति** शास्त्रं "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवती"त्यादि । अस्यार्थः— **यदा** यस्मिन् काले **एष** साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारी श्रवणादिसाधनतत्परः **अदृश्ये** दृश्यविलक्षणे प्रत्यग्रूपे नित्यापरोक्षसाक्षिणि "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमस्थूलमनण्वह्रस्वमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं" "स वा एष महानजरो आत्माऽजरोऽमरः" "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणं" "स एष नेति नेत्यात्मे"त्यादि श्रुत्यन्तरेभ्यः । नात्म्यमनात्म्यं तस्मिन् स्थूलशरीरविलक्षणे । "अशरीरं शरीरेष्ववनवस्थेष्ववस्थितमि"ति श्रुत्यन्तरात् । न निरुक्तमनिरुक्तं तस्मिन्सूक्ष्मशरीरविलक्षणे । "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।" "प्राणा वै सत्य तेषामेष

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

"अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती"ति। तस्मादहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानात् ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवतीति सिद्धम्; "न स पुनरावर्तते" "तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठाः तत्परायणाः। गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः॥

सत्यमि"त्यादि श्रुत्यन्तरेभ्यः॥ निलीयतेऽस्मिन् जगति निलयनं न निलयनमनिलयनं तस्मिन्नज्ञानविलक्षणे। "अक्षरात्परतः पर" इति श्रुत्यन्तरात्॥ एष कार्यकारणविलक्षणे प्रत्यगभूते सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि अखण्डैकरसब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठत इति। परमप्रकृतमुपसंहरति— **तस्मादिति**॥ तत्र श्रुतिस्मृती उदाहरति— **नेति**॥ तथा व्यासोऽप्याह— "अनावृत्तिः शब्दादि"ति॥ तस्मान्मुमुक्षूणामिहैवोत्पन्नसाक्षात्काराणां ब्रह्मलोकं गतानां निष्कामानामुपासकानां वा नाऽऽवृत्तिः। **आवृत्तिः** शरीरान्तरस्वीकारः, न आवृत्तिरनावृत्तिः जन्ममरणनिवृत्तिर्मोक्ष इति यावत्। "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते"। इति श्रुतेरस्मिन्मनुष्यशरीरे उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणामत्रैव मोक्षो भवति। "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्।" इत्यादिस्मृतेश्च ब्रह्मलोकगतानां निष्कामानां उपासकानां तत्रैवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

श्रीमत्स्वयंप्रकाशाख्यगुरुणा करुणावशात् ॥
उपदिष्टं परात्मैक्यं तत्त्वमावेदितं मया ॥ १ ॥

ब्रह्मेशविष्ण्वादिसमस्तदेवाः
स्वस्वाधिकारेषु विभीतचित्ताः ॥
आज्ञावशाद्यस्य वसन्ति सर्वे
तं कृष्णमाद्यं शरणं प्रपद्ये ॥ २ ॥

मोक्षो भवति, सकामानां तु ब्रह्मलोकं गतानामपि पुनरावृत्ति- रस्त्येव, नेतरेषाम्—। "इमं मानवमावर्तन्ते" इति श्रुतेरिति सूत्रतात्पर्यार्थः। इदं सर्वं परमरहस्यं परमकृपालुना गुरुणाऽह- मुपदिष्टः, तदेव मया प्रतिपादितमित्याह— **श्रीमदिति** ॥

तत्त्वं याथात्म्यं परस्वात्मा च परमात्मानौ तयोरैक्यमथवा परमात्मनो ब्रह्मण ऐक्यं प्रतीचः तच्च तत्त्वं च परमात्मैक्यतत्त्वं उपदिष्टं च परमात्मैक्यतत्त्वञ्च इति तथा **आवेदितं** ज्ञापितम्। "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोचयिष्यामि मा शुचः ॥" इति भगवद्वचनानुसारेण भगवन्तं श्रीकृष्णं शरणं याति— **ब्रह्मेति** ॥ मायोपहितस्य परमात्मन एवान्तर्यामिणः कृष्णशब्दार्थत्वात् ब्रह्मादीनां तदाज्ञावशवर्तित्व- मुपपद्यत इति भावः। तदुक्तं भगवता— "अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम्। परं भावमजानन्तो मम भूत- महेश्वरम् ॥" इति। "महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृति

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

या भामती शर्वविरिञ्चिविष्णु-
देवादिभिर्नित्यमुपास्यमाना ॥
सदाऽक्षमालाविलसत्कराग्रां
वाग्वादिनीं तां प्रणमामि देवीम् ॥ ३ ॥

आकाशपुष्पमिव विश्वमहं निरीक्षे
मग्नोऽस्मि नित्यसुखबोधरसामृताब्धौ ॥
प्रत्यक्षमद्वयमनन्तसुखप्रबोधं
साक्षात्करोमि पदभावनया गुरूणाम् ॥ ४ ॥

माश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्" । इति । श्रीकृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्रीमद्भागवते । इदानीं स्वेष्टदेवतां वाग्वादिनीं नमस्करोति— **येति** ॥ **ननु**— "उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवती"ति भेददर्शिनोऽनर्थश्रवणान्निर्गुणं ब्रह्मैवानुसन्धेयमित्यशङ्क्य गुरुप्रसादादहमेव निर्गुणं नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्म, न मत्तोऽन्यत् किञ्चिदस्ति दृश्यमान-नामरूपयोर्वन्ध्यापुत्रवदत्यन्ततुच्छत्वेन निश्चितत्वादित्यभिप्रेत्याह-
आकाशेति ॥

श्रीगुरूणां पादारविन्दभावनया प्रत्यगात्मानमद्वितीयंसाक्षात्करोमि । "यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥" इति श्रुतेरिति भावः । इममेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटीकरोति—

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यत्पादयुग्मकमलाश्रयणं विनाऽहम् ।
संसारसिन्धुपतितः सुखदुःखभाक् स्याम् ॥
यत्पादयुग्मकमलाश्रयणात्सुतीर्णः
तद्देशिकाङ्घ्रिकमलं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ५ ॥

परमसुखपयोधौ मग्नचित्तो महेशम् ।
हरिविधिसुरमुख्यान् देशिकं देशिकानाम् ॥
जगदपि न विजाने पूर्णसत्यात्मसंवित् ।
सुखतनुरहमात्मा सर्वसंसारशून्यः ॥ ६ ॥

यत्पादेति ॥ गुरुचरणारविन्दध्यानलब्धब्रह्मानुभवं प्रकटयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम्— **परमेत्यादिना** ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चयेन ध्यानयोगेन परमानन्दाकारान्तःकरणसौक्ष्म्यात् साक्षात्कारेणाज्ञान तत्कार्ययोर्बाधितत्वात् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरोपाधीनां गुणिमायाबाधेन तदुपाधीनां च बाधात् **जगदपि** किञ्चित् **न जानामीति** ॥ तर्हि कथं तिष्ठति इत्याकाङ्क्षायां तदवस्थितिं दर्शयति— **पूर्णेति** ॥ **पूर्णः** अपरिच्छिन्नः ॥ **सत्यात्मा** कालत्रयाबाधित-स्वरूपः । **संवित्** चिद्रूपः ॥ **सुखतनुः** सुखस्वरूपः । सर्वसंसार-शून्यः । "असङ्गो ह्ययं पुरुष" इत्यादिश्रुत्या कर्तृत्वादिसर्वसंसार-वर्जितः आत्माऽहमित्यनुभवामीत्यर्थः ॥ भिन्नतया स्वेष्टदेवतामपि

CC-0. Agamnigam Digital Presevation Foundation, Chandigarh

यदुकुलवररत्नं कृष्णमन्यांश्च देवान् ।
मनुजपतिमृगादीन् ब्राह्मणादीन्न जाने ॥
परमसुखसमुद्रे मज्जनात्तन्मयोऽहम् ॥
गलितनिखिलभेदः सत्यबोधैकरूपः ॥ ७ ॥

इति श्रीपरमहंस-परिव्राजकचार्य-श्रीमत्स्वयं प्रकाशानन्दसरस्वती-पूज्यपादशिष्य-भगवन्महादेवसरस्वतीमुनिविरचिते तत्त्वानुसन्धाने चतुर्थः परिच्छेदः । समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

ओं तत्सत् ॥ शुभं भवतु ॥

न पश्यामीत्याह— **यदुकुलेति** ॥ तत्र हेतुमाह— **परमसुखेति** ॥

उपासकानां कार्यार्थं तमसो विनिवर्तकम् ॥
श्रीकृष्णस्य गलेऽद्वैतचिन्ताकौस्तुभमर्पितम् ॥ १ ॥
अध्यारोपापवादोन्मृदितजडतनुर्द्वैतहेतुः परात्मा ।
आम्नायान्तैकगम्यः श्रुतिमतिसहितध्यानयोगेन वन्द्ये ॥
चीणे साचात्कृतोऽसौ मुनिवरनिकरैः शुद्धसत्त्वैरुदारैः ॥
मुक्तैर्गम्यो मुकुन्दो यदुकुलतिलकः श्रेयसे भूयसेऽस्तु ॥ २ ॥
जिज्ञासितव्यो विमलान्तरङ्गैरानन्दविज्ञानसदेकरूपः ॥
वेदान्तवेद्यो यतिवर्यगम्यो गोपीजनेशः प्रदिशत्वभीष्टम् ॥ ३ ॥